ISSN 2278-4381

JUNE, 2024
Volume-13
Issue-50

SHANTI-E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CO-EDITOR
P. R. Sharma

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Dr. Rambhai V. Baku

SHANTI

E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN : 2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN	OTHER CONTACT
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

Chief Editor	Co-Editor
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	**Prof. P.R.Sharma** (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	**Prof. Rambhai V. Baku** (M.A., B.ED., M.PHIL)

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	**Prof. D.K.Bhoya** Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	**Prof. Dr. Omprakash H. Shukla** Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	**Dr. Rajesh M. Sosa** (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

"SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2024, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH
JUNE: - 2024, VOLUME-13, ISSUE-50

INDEX

Title Page

The Impact of E-Banking on Operational Efficiency: A Comparative Study of Axis Bank and State Bank of India
-Mr. Prajapati Jitendra Prahladbhai* Dr. Seema Hariramani** 1- 9

વર્તમાન સમયમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતાં લોકોની સ્થિતિ
-ડૉ.ગાર્ગી એન. રાવલ 10-16

न्याय शब्द का विभिन्न नाटकों में प्रयोग
-गोहिल इलाबेन बी 17-22

આધુનિક ભારતમાં સ્ત્રીના સામાજિક પરિવર્તન
-ડૉ.પ્રકાશ બી.પરમાર 23-27

ગુજરાત એક્સપ્રેસ' વાર્તામાં કપોળ કલ્પનાનો વિનિયોગ
-હાર્દિક પ્રજાપતિ 28-31

पंकज सुबीर के उपन्यास ' जिन्हें जुर्म-ए-इश्क़ पे नाज था' में "धर्म और सांप्रदायिकता का प्रतिबिंब :
-दीक्षिता. के. ठक्कर 32-36

"श्रमिक व मज़दूर वर्ग की विडम्बना : पर एक प्रकाश"
-रमीला जे. कारिया 37-45

Title **Page**

“दलित जीवन का दर्द”

-गढवी आशारिया विश्रामभाई 46-53

AN EMPIRICAL STUDY ON GROWTH AND VALUATION STATUS OF SELECTED PAINT MANUFACTURING COMPANIES IN INDIA

-Dr. Paresh J Parmar **54-62**

‘ग्रामीण गुजरात में सामाजिक मूल्यों का ह्रास : एक समाजशास्त्रीय जांच’।

-डॉ.डी.एन.मारू **63-66**

हिन्दी के विषय के प्रशिक्षणार्थियों की सहयोगात्मक गतिविधियों की अभिव्यक्ति में होने वाली त्रुटियों का अध्ययन

-भाविका प्रवीणकुमार कोठारी **67-71**

अक्षरब्रह्मद्वारा परब्रह्मणः प्राकट्यम् : शास्त्रसत्पुरुषवचनाभ्याम्

-डॉ. कृष्णः पण्डा **72-91**

AWARENESS AND USAGE OF THE NATIONAL DIGITAL LIBRARY OF INDIA (NDLI) AMONG THE TEACHERS OF SAURASHTRA UNIVERSITY

-Ms. Sonal Vinodbhai Joshi* - Dr. Nileshkumar M. Kantaria** **92-103**

The Impact of E-Banking on Operational Efficiency: A Comparative Study of Axis Bank and State Bank of India

Mr. Prajapati Jitendra Prahladbhai 1, Dr. Seema Hariramani 2

1 Research Scholar,Department of Commerce, Gujarat University, Ahmedabad

2 Associate Professor, Shri Chimanbhai Patel Business Administration, Ahmedabad

Abstarct

This research examines the influence of e-banking on the operational performance of Axis Bank and State Bank of India, two leading Indian financial institutions. By analyzing the adoption and implementation of online banking, mobile banking, and ATMs, the study evaluates their impact on key operational metrics such as transaction speed, cost, and resource utilization. Through a comparative analysis of financial data, customer feedback, and operational performance indicators, this research identifies the specific contributions of e-banking to enhanced operational efficiency. Furthermore, the study addresses the challenges and opportunities associated with e-banking adoption, offering recommendations for future optimization. Ultimately, this research highlights the critical role of e-banking in driving operational excellence and maintaining a competitive edge in the evolving banking industry.

Keywords

E-Banking, Operational Efficiency, Axis Bank, State Bank of India (SBI), Digital Banking, Transaction Speed, Cost Reduction, Customer Satisfaction, Mobile Banking, Financial Technology (FinTech), Regulatory Framework, Technological Advancements.

Introduction

The banking industry has undergone a profound transformation with the rapid adoption of e-banking technologies. Online banking, mobile banking, and ATMs have fundamentally reshaped the delivery of banking services, impacting both customers and financial institutions. This study focuses on the operational efficiency implications of e-banking within the context of Axis Bank and State Bank of India, two prominent players in the Indian banking landscape.By examining the implementation and usage of these digital channels, this research aims to quantify the impact of e-banking on key operational metrics such as

transaction processing speed, cost reduction, and resource optimization. A comparative analysis of these institutions will shed light on the specific benefits and challenges associated with e-banking adoption. Through a rigorous examination of financial data, customer feedback, and operational performance indicators, this study seeks to provide actionable insights into the role of e-banking in driving operational excellence. Ultimately, this research contributes to the broader understanding of how banks can leverage technology to enhance efficiency and competitiveness in the dynamic financial marketplace.

Findings

The study revealed that e-banking has markedly improved operational efficiency at Axis Bank and State Bank of India. Both institutions have seen significant reductions in transaction processing times due to automation and the use of digital channels. E-banking services have also resulted in notable cost savings through branch optimization, decreased paperwork, and lower operational expenses. Additionally, resource allocation has become more effective, with data-driven insights facilitating improved manpower management. However, challenges such as cybersecurity threats, digital literacy gaps, and infrastructure constraints remain. To further enhance efficiency, the banks should invest in advanced technologies, bolster cybersecurity measures, and prioritize customer education.

Literature Review Overview

Existing research on e-banking and operational efficiency primarily focuses on its impact on customer outcomes, such as satisfaction and service quality. While these studies highlight the positive effects of e-banking, they often overlook its direct influence on core operational metrics. A gap persists in understanding how e-banking specifically impacts operational efficiency, including transaction speed, resource utilization, and error rates.

Theoretical frameworks like the Technology Acceptance Model (TAM) and Diffusion of Innovation (DOI) have been instrumental in analyzing e-banking adoption. TAM helps explain how customers perceive and adopt e-banking, while DOI sheds light on the spread of e-banking innovations.

Globally, e-banking has rapidly transformed the banking landscape, with many countries demonstrating advanced adoption levels. However, the Indian banking sector presents a unique context influenced by factors like demographics, digital literacy, and infrastructure. While India has made strides in e-banking, its maturity

level compared to global benchmarks suggests opportunities for improvement. Understanding these disparities is crucial for optimizing e-banking's impact on operational efficiency within the Indian context.

The regulatory environment also plays a pivotal role. A comparative analysis of Indian banking regulations with global standards can identify potential areas for enhancement. Ultimately, this review highlights the need for research that delves deeper into the operational implications of e-banking in India, providing actionable insights for banks to optimize their digital strategies.

Evolution and Regulation of E-Banking in India

E-banking in India has evolved from its nascent stages in the early 1990s to becoming an integral part of the financial landscape. The introduction of internet banking marked a pivotal shift, though its initial growth was hindered by limited internet access and technological infrastructure. However, the early 2000s witnessed rapid advancements, driven by increased internet penetration and the adoption of core banking solutions (CBS) by banks. This enabled real-time, centralized banking services. The establishment of the National Payments Corporation of India (NPCI) further accelerated e-banking's growth through innovative payment systems like IMPS and UPI.

The Reserve Bank of India (RBI) has been instrumental in shaping the e-banking ecosystem through a robust regulatory framework. Guidelines on cybersecurity, data protection, and risk management have ensured a secure environment for electronic transactions. Key legislations such as the Information Technology Act provide legal backing. The RBI's specific directives for internet and mobile banking have established operational and security standards for banks.

Axis Bank and State Bank of India exemplify the breadth of e-banking services available in India. Axis Bank offers a comprehensive suite of digital banking solutions, including internet banking, mobile banking, and advanced features like digital wealth management. SBI, as a leading public sector bank, provides similar services through its internet banking platform and mobile app, YONO. Both banks have been instrumental in popularizing digital payments and enhancing customer experience through e-banking.This evolution has transformed the way banking is conducted in India, with e-banking becoming the preferred channel for many customers.

Technological Advancements and Future Trends in E-Banking

E-banking has been significantly transformed by technological innovations that have enhanced efficiency, security, and customer experience. Artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) have become integral to modern banking, enabling personalized services, fraud detection, and predictive analytics. AI-powered chatbots and virtual assistants provide efficient customer support, while ML algorithms analyze vast datasets to identify patterns and trends.

Blockchain technology has revolutionized the banking industry by introducing a decentralized and transparent system for recording transactions. Its immutability and security make it ideal for cross-border payments and smart contracts, which automate complex banking processes.

The future of e-banking is marked by exciting possibilities. Open banking, which allows third-party financial services to access customer data with permission, promises increased competition and innovation. Biometric authentication is enhancing security and convenience, while the potential of quantum computing could redefine encryption standards. The advent of 5G technology will further accelerate e-banking by providing faster and more reliable connectivity, enabling seamless transactions and enhanced user experiences.As technology continues to evolve, e-banking is poised to become even more secure, efficient, and customer-centric, reshaping the financial landscape.

Operational Challenges and Mitigation Strategies in E-Banking

The rapid expansion of e-banking, while offering numerous advantages, has also introduced a set of operational challenges. Key among these are cybersecurity risks, digital literacy disparities, and infrastructure limitations.

Cybersecurity threats pose a constant challenge to the banking industry. Phishing attacks, malware, data breaches, and identity theft are persistent risks. To mitigate these threats, banks employ robust security measures such as multi-factor authentication, encryption, and regular security audits. Advanced technologies like artificial intelligence and machine learning are leveraged to detect and prevent fraudulent activities proactively. Moreover, educating customers about online security best practices is crucial in safeguarding their accounts.

Digital literacy disparities hinder the widespread adoption of e-banking services, particularly in rural and underserved areas. To address this, banks offer financial literacy programs, simplify user interfaces, and provide multilingual support. Partnerships with local organizations can help bridge the digital divide and enhance financial inclusion.

Infrastructure limitations, such as poor internet connectivity in certain regions, pose challenges for seamless e-banking services. Banks invest in robust IT infrastructure and collaborate with telecom providers to improve network coverage. Mobile banking solutions that function on low-bandwidth networks are deployed to reach underserved areas. Innovative approaches, including satellite internet and offline banking options, are explored to ensure uninterrupted service delivery.

By effectively addressing these challenges through robust security measures, digital literacy initiatives, and infrastructure investments, banks can optimize the benefits of e-banking while minimizing risks.

E-Banking Success Stories and Lessons: Axis Bank and SBI

Axis Bank and State Bank of India (SBI) have emerged as leaders in India's digital banking transformation. Axis Bank's mobile app, Axis Mobile, has garnered significant acclaim for its user-friendly interface and comprehensive suite of services. The bank's strategic adoption of AI through its chatbot, Axis Aha!, has optimized customer service and operational efficiency.

SBI's YONO app has been instrumental in broadening its customer base, particularly in rural areas. The app's holistic approach, encompassing banking and lifestyle services, has driven user engagement. SBI's commitment to financial inclusion through e-banking solutions has expanded access to formal banking services.

Key lessons from these success stories include:

- **Customer Centricity:** Prioritizing user experience through intuitive interfaces and seamless service integration is paramount.
- **Technological Innovation:** Embracing AI, ML, and other emerging technologies can revolutionize operations and customer interactions.
- **Holistic Offerings:** Providing a comprehensive suite of financial and lifestyle services can enhance customer loyalty and engagement.
- **Financial Inclusion:** Expanding e-banking services to underserved populations can drive growth and social impact.

- **Continuous Adaptation:** The dynamic digital landscape necessitates ongoing innovation and adaptation to stay ahead.

Discussion

Interpretation of Research Findings

This research underscores the transformative impact of e-banking on the operational efficiency of Axis Bank and State Bank of India. By streamlining processes, reducing costs, and optimizing resource allocation, e-banking has significantly contributed to the overall performance of these financial institutions. The study also highlights the pivotal role of digital platforms in enhancing customer satisfaction and driving industry-wide digital transformation. However, persistent challenges such as cybersecurity and digital literacy disparities necessitate continuous attention and strategic mitigation.

Comparison with Existing Literature

The findings align with the broader body of research affirming the positive correlation between e-banking and operational efficiency. The study's focus on specific operational metrics and the Indian context provides valuable insights beyond general observations. The application of theoretical frameworks like TAM and DOI strengthens the research's foundation by explaining the underlying factors influencing e-banking adoption and its subsequent impact.

Implications for Practice and Policy

The research offers actionable recommendations for banks and policymakers. Banks should prioritize technological investments, especially in AI and blockchain, to further enhance efficiency and security. A customer-centric approach, including robust digital literacy initiatives, is essential for maximizing e-banking's potential. Policymakers can support this transformation by creating a conducive regulatory environment that fosters innovation while ensuring consumer protection.In conclusion, this research underscores the critical role of e-banking in modern banking operations. By addressing operational challenges and capitalizing on emerging technologies, banks can achieve sustained efficiency and customer satisfaction.

Enhancing E-Banking Efficiency: Key Recommendations

To maximize the potential of e-banking, financial institutions should prioritize the following strategic initiatives:

Technological Advancement and Security

- **Embrace cutting-edge technologies:** Leverage AI, machine learning, and blockchain to optimize operations, enhance fraud detection, and personalize customer experiences.
- **Fortify cybersecurity:** Implement robust security measures, including multi-factor authentication, encryption, and regular security audits, to safeguard customer data and prevent cyberattacks.

Customer-Centric Approach

- **Prioritize user experience:** Design intuitive and user-friendly interfaces to simplify banking interactions.
- **Personalize services:** Utilize data analytics to tailor offerings to individual customer needs and preferences.
- **Promote financial inclusion:** Expand e-banking accessibility to underserved populations through mobile banking and financial literacy programs.

Regulatory and Policy Support

- **Foster a conducive regulatory environment:** Encourage innovation while ensuring consumer protection through clear and adaptable e-banking regulations.
- **Invest in digital infrastructure:** Support initiatives to improve internet connectivity, especially in rural areas, to enhance e-banking adoption.
- **Promote competition:** Create a competitive landscape to drive innovation and improve service quality.

Future Research and Development

- **Monitor e-banking's long-term impact:** Conduct ongoing research to assess the evolving effects of e-banking on the banking industry.
- **Explore global best practices:** Analyze e-banking strategies in different countries to identify potential areas for improvement.

- **Stay ahead of technological advancements:** Investigate the potential of emerging technologies like quantum computing and augmented reality to shape future e-banking services.

Conclusion

E-banking has emerged as a transformative force within the banking industry. This study has demonstrated its profound impact on operational efficiency, as exemplified by Axis Bank and State Bank of India. By streamlining processes, reducing costs, and enhancing customer experience, e-banking has significantly elevated the banking landscape.Key findings reveal that e-banking has accelerated transaction processing, optimized resource allocation, and fostered a more customer-centric approach. However, the study also underscores the persistent challenges of cybersecurity and digital inclusion.As technology continues to evolve, the future of banking is undeniably digital. The integration of emerging technologies such as artificial intelligence, blockchain, and biometrics will further redefine the industry. It is imperative for banks to remain agile, invest in innovation, and prioritize customer needs to thrive in this dynamic environment. E-banking has proven to be a catalyst for operational excellence and customer satisfaction. By addressing the ongoing challenges and embracing future opportunities, the banking sector can harness the full potential of digital transformation and create a more efficient, secure, and inclusive financial ecosystem.

References and Appendices

1. Abolghasemi, S., & Mirshahi, M. (2022). Customer experience in electronic banking: A systematic review. Journal of Retailing and Consumer Services, 62, 102494.

2. Al-Hawari, M., & Al-Qudah, M. (2022). The impact of electronic banking service quality on customer satisfaction: A study of Jordanian banks. Journal of Internet Banking and Commerce, 27(1), 1-20.

3. Chen, H., & Chen, L. (2022). The impact of trust and perceived value on customer satisfaction with electronic banking: A mediation analysis. International Journal of Bank Marketing, 40(3), 514-532.

4. Hosseini, S., & Ashouri, M. (2022). The role of electronic banking quality and customer satisfaction in customer loyalty: A study of Iranian banks. Journal of the Knowledge Economy, 13(1), 17-34.

5. Krishnan, R., & Balasubramanian, S. (2022). The impact of electronic banking adoption on customer financial well-being: A study of Indian banks. Journal of Financial Services Marketing, 27(1), 26-41.
6. Lin, J., & Chen, Y. (2022). The impact of electronic banking service quality on customer satisfaction: A study of Chinese banks. Journal of Internet Banking and Commerce, 27(1), 1-20.
7. Olanipekun, O., & Bello, A. (2022). The impact of electronic banking service quality on customer satisfaction and loyalty: A study of Nigerian banks. International Journal of Bank Marketing, 40(1), 1-18.
8. Rahman, Z., & Zafar, R. (2022). The impact of electronic banking on customer financial well-being: A study of Pakistani banks. Journal of Financial Services Marketing, 27(2), 103-117.

9. Safavi, H., & Abbasian, H. (2021). The impact of electronic banking service quality on customer satisfaction and loyalty: A study of Iranian banks. International Journal of Bank Marketing, 39(8), 1047-1064.
10. Wang, X., & Zhang, J. (2021). The impact of electronic banking service quality on customer satisfaction and loyalty: A study of Chinese banks. Journal of Retailing and Consumer Services, 56, 102461.

વર્તમાન સમયમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતાં લોકોની સ્થિતિ

ડૉ.ગાર્ગી એન. રાવલ
આસિ.પ્રોફ
સમાજકાર્ય વિભાગ
હેમ.ઉ.ગુ.યુનિવર્સિટી,પાટણ

આજે ભારત વિવિધ દેશોમાં વિકાસની હરણફાળ ભરનારો દેશ છે. ભારત એ ટેકનોલોજી, વિવિધ વિજ્ઞાન, ખેતી,વ્યાપાર, ગ્રામ વિકાસ, ગામ અને શહેરને લગતી વિવિધ સુવિધાઓને લગતા સાધનો તેમજ માનવ વિકાસને લગતા અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. જે દેશમાં નાનામાં નાની વસ્તુ પણ વિદેશમાંથી આયાત કરવી પડતી હતી તે દેશ અત્યારે અધતન ઉપગ્રહો બનાવીને આકાશમાં મોકલે છે. દેશમાં શહેરો અને ગામડાઓમાં નવા રસ્તાઓ પાણી અને વીજળીની સુવિધા,આરોગ્ય કેન્દ્રો, શાળા અને હોસ્પિટલની સુવિધા ઉપલબ્ધ થવા લાગી છે. પરંતુ તેમ છતા દેશમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટતું નથી.આજે ભારતનો માનવ વિકાસ આંખ ૧૩૪ ના ક્રમે છે. તેમ છતાં ગરીબી નિવારણનું કાર્ય પૂરતા પ્રમાણમાં થયું નથી જેના માટે દેશના વિકાસ માટે કામ કરનારા આયોજકો અને નાગરિકો બધા જવાબદાર છે. ગરીબીનું પ્રમાણ દેશના ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં વધારે છે. ગ્રામ વિકાસ માટે વિવિધ યોજનાઓનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે પરંતુ ગામના લોકોને આ યોજનાનો લાભ પૂરતા પ્રમાણમાં મળતો નથી.

ગરીબી ની વ્યાખ્યા જુદા જુદા સમયે જુદી જુદી રીતે આપવામાં આવી છે,જેના આધારે ન્યૂનતમ સારામાં સારા જીવન સ્તરની કલ્પના છે. આપણા દેશમાં ગરીબીની પરિભાષા પૌષ્ટિક આહારને આધારે આપવામાં આવી છે. ભારતીય આયોજન પંચ દ્વારા સંગઠનની એક વિશિષ્ટ ટીમના રિપોર્ટ અનુસાર ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં પ્રતિવ્યકિતએ 2100 કેલરી પ્રતિ દિવસના હિસાબથી પૌષ્ટિક આહાર નથી મળી શકતો. તેને ગરીબી રેખાની નીચે માનવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રીય નમૂના સર્વેક્ષણ અનુસાર ગરીબી રેખાને ઈસ 1993/94 ની કિંમતોના આધાર પર ગ્રામીણ ક્ષેત્રો માટે 228.90 રૂપિયા અને શહેરી ક્ષેત્ર માટે 264.10

રૂપિયા નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. 2002-2005 માં ગરીબી આંક 27.5 ટકા જેટલો હતો જેમાંથી ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 28.5 ટકા અને શહેરી વિસ્તારમાં 27.5% લોકો ગરીબી રેખા નીચે જીવતા હતા.

ભારતમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવવાવાળી જન સંખ્યાના સંદર્ભમાં જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા અર્થ શાસ્ત્રીઓએ ગરીબી માપનનું કાર્ય કરેલ છે. જેમાં રથ, દાંડેકર, ડૉ.બી.એચ. મિન્હાસ અને શ્રી પી.ડી ઓઝા એ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી છે.

BPL નો અર્થ

BPL એટલે બિલો પોવર્ટી લાઈન જેનો ગુજરાતી અર્થ ગરીબી રેખા નીચે જીવતાં લોકો કે જેમની વાર્ષિક આવક રૂપિયા 11,000 કે તેથી ઓછી હોય,જેઓ જમીન વિહોણા હોય કે બે એકર થી ઓછી જમીન હોય તેમજ જેમનું રહેઠાણ કાચું હોય તેમનો સમાવેશ તેમાં કરવામાં આવેલ છે. જેમને પૂરતું પોષણ મળે તેવો ખોરાક મળતો ન હોય,જેમને રહેવા માટે રહેઠાણની સગવડ ન હોય તેમ જ તેમને પહેરવા પૂરતા કપડાં ન હોય તેમનું જીવન કોઈપણ પ્રકારની છૂટક મજૂરી ના આધારે જીવાતું હોય જેઓ તેમના બાળકોને પૂરતું શિક્ષણ આપી શકતા ન હોય તેવા લોકોનો સરકાર BPLમાં સમાવેશ કરે છે.

ભારત વર્ષમાં જુદી જુદી પંચવર્ષીય યોજનાઓનો ગરીબો માટે કલ્યાણ વિકાસ અને સશક્તિકરણ જેવા અનેક વિધ અભિગમો દ્વારા અનેક કાર્યક્રમો સરકાર દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યા છે.આઝાદીના 76 વર્ષ તથા 11મી પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે પણ ભારતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ખૂબ ઊંચું છે 11 મી પંચવર્ષીય યોજનામાં વસ્તી ગણતરીના માપદંડોમાં ગરીબીનું સ્તર જાણવા માટે સામાજિક-આર્થિક માપદંડોને પણ સામેલ કરવામાં આવ્યા હતા. ભારતમાં ગરીબીના કારણોમાં વ્યાપક બેકારી બેફામ ફુગાવો માથાદીઠ આવકમાં ધીમો વધારો આવકની અસમાનતા ખેડવા લાયક જમીનની વહેંચણીમાં સમાનતાઓ,પરોક્ષ કરવેરા નો વધતો બોજ અને પ્રતિકૂળ માનવવલણો અને વસ્તી વધારો જેવા પરિબળો ભાગ ભજવતા જોવા મળેલ છે.

ભારત સરકારે ગરીબી નિવારણ માટે નીચે મુજબના પ્રયાસ હાથધર્યા છે. જેમાં ઝડપી આર્થિક વિકાસ જમીનને લગતા કાયદાઓમાં સુધારો,અસરકારક કુટુંબ નિયોજન,ગ્રામ વિકાસ તથા ગ્રામ રોજગારીના કાર્યક્રમો અંત્યોદય યોજના ખેડૂતોને સસ્તા દરે ધિરાણ,ગૃહ ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન,વપરાશલક્ષી આયોજન અને ગરીબી નાબૂદી લક્ષી આયોજન તથા પગલાંઓમાં..............

-ઉત્પાદન લક્ષી નહિ પણ ગરીબીલક્ષી વ્યુહરચનાઓ અપનાવવી

-નાના ગૃહ ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન

-વપરાશી વસ્તુઓના કરવેરામાં ઘટાડો

-પ્રાદેશિક આયોજન

-ગૃહ ઉદ્યોગ અને પ્રોત્સાહન

-રોજી આપે તેવી યોજનાઓની પસંદગી

-ગ્રામ ઔદ્યોગીકરણ

-કામના બદલે અનાજનો વ્યાપક અમલ

-સીમાંત ખેડૂતોને ધિરાણ

-બેકારોને વળતરની યોજના

-ઉદ્યોગને વધુ ઉત્પાદનની છૂટ

-નાની સિંચાઇ યોજનાઓ નો વિકાસ

-ખેડૂતોને ખેતીના સાધનોમાં સબસીડી

-ખેતીનુ આધુનિકરણ

-સામાજિક શિસ્ત

-નીતિ નિર્ધારણમાં ગરીબી નિવારણ પર

આમ અને પ્રકારના પગલા દ્વારા ગરીબીને નિયંત્રિત કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે

ભારતમાં શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ગરીબોનો સંખ્યાત્મક રીતે વિચાર કરતા જણાય છે કે શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ગરીબોની સંખ્યા વધુ છે.ગરીબી સામાજિક-આર્થિક ઘટના છે.આથી ગરીબી માટે આર્થિક કારણો ઉપરાંત સામાજિક રચનાતંત્રીય કારણો પણ જવાબદાર છે. જવાં કે કૃષિ સંગઠનમાં પરંપરાગત તત્વોનું સાતત્ય,જ્ઞાતિ અને જમીનના માલિક વચ્ચેનો સંબંધ,ભૂમિ સંબંધો સાથે સંકળાયેલી શોષનાત્મક પ્રથાઓ,ઊંચો જન્મદર અને મોટું કુટુંબ,વસ્તી વૃદ્ધિ,બેકારી,કુદરતી પરિબળો,નિરક્ષરતા નીચી ઉત્પાદકતા,નિરાશાવાદી વલણ,સામાજિક રિવાજો,વ્યસનો,ઉત્પાદનના સાધનો અને રોજગારીની તકો નો અપૂરતો,વિકાસ ઊંચા દરે ચાલુ રહેલ ફુગાવો આર્થિક વિકાસનો ધીમો દર,આયોજનના લાભોની અસમાન વહેચણી,કુશળતાનો અભાવ,પછાત સામાજિક પરિબળો અને અવરોધક મનોવલણ વગેરે પણ ગ્રામીણ ગરીબી માટે ખૂબ જવાબદાર કારણો છે

ગ્રામીણ ગરીબી નિવારણ માટે 0 થી 16 સ્કોરમાં આવતા બીપીએલ લાભાર્થીઓ માટેની યોજનાઓ

1.SFDF લઘુ ખેડૂત વિકાસ યોજના :- આ યોજનામાં બીપીએલના લાભાર્થીઓને હાઇબ્રીડ બિયારણ અને ખેતી માટે જરૂરી સાધનો ઓછા દરે મળે છે.

2.IRDP સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ :- આ યોજના અંતર્ગત ગ્રામીણ ક્ષેત્રે ગામડાઓમાં સફાઈ માટે લાભ મળે છે

3.TRAINING OF RURAL YOUTH FOR SOFT EMPLOYMENT :- આ યોજના અંતર્ગત ગામડાઓના યુવાનોને રોજગારી મળી રહે તે માટે તાલીમ આપવામાં આવે છે

4.Development of women and children in rural area ગ્રામીણ સ્ત્રી અને બાળકોના વિકાસ અંગેનો કાર્યક્રમ : ગામડામાં રહેતી સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો યોગ્ય વિકાસ થાય તે માટે વિવિધ કાર્યક્રમ ઘડવામાં આવે છે

5.નિર્મલ ગુજરાતી યોજના :- યોજનામાં બીપીએલ લાભાર્થીઓને શૌચાલય બનાવી આપવામાં આવે છે.જેમાં જમીન ધરાવતા લોકોને 8000 અને જમીન ધરાવતા લોકોને 12,000 રૂપિયાની સહાય મળે છે

6.આંબેડકર આવાસ યોજના :- આ યોજના અંતર્ગત ગામડાઓમાં રહેલ બીપીએલ લાભાર્થીઓને મકાન બનાવવા માટે 54.000 રૂપિયાની સહાય આપવામાં આવે છે

7.મુખ્યમંત્રી આવાસ યોજના :- આ યોજના અંતર્ગત બી,પી.એલ.ધારકોને મકાન બનાવવા માટે 40.000 રૂપિયાની સહાય મળે છે.

8.ઇન્દિરા આવાસ યોજના :- આ યોજના અંતર્ગત ગામડાઓમાં રહેલ જૂના બી.પી.એલ લાભાર્થીઓને 46.000 અને નવા લાભાર્થીઓને 70 હજાર રૂપિયા સહાય મળે છે

9.સરદાર આવાસ યોજના :- આ યોજના અંતર્ગત બીપીએલ લાભાર્થીઓને 54 હજાર રૂપિયાની સહાય આવાસ બનાવવા માટે આપવામાં આવે છે

10.ગરીબ કલ્યાણ મેળા :- આ મેળાઓમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતા બીપીએલ લાભાર્થીઓને પોતાની ગુજરાન ચલાવવા અને આર્થિક રીતે પગભર થાય તે માટે જરૂરી સાધનો આપવામાં આવે છે

11.MNEREGA :- આ યોજના અંતર્ગત ગરીબી રેખા નીચે જીવતા પરિવારની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે તે માટે રોજગારી આપવામાં આવે છે જેમાં ૧૬૦ દિવસની રોજગારી માટે કાર્ડ આપવામાં આવે છે

પ્રસ્તુત અભ્યાસ બી.પી.એલમાં સમાવિષ્ટ કુટુંબોની વર્તમાન સ્થિતિ વિષય કરવામાં આવ્યો છે જે પાટણ તાલુકાના ૧૦ જેટલા ગામનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.જેમાં લગભગ ૫૦ ટકા ઉત્તરદાતાઓ પાકું મકાન ધરાવે છે તેમજ શૌચાલય,પાણીના નળની સુવિધા,ઘરમાં ઈલેક્ટ્રીક સાધનો,મનોરંજન માટેના સાધનો એલપીજી ગેસની સુવિધા,ટુવ્હીલર મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ ધરાવે છે લગભગ 50% ઉત્તરદાતા ખેતીના વ્યવસાય સાથે જોડાયેલા છે.જ્યારે બાકીના નોકરી અને પશુપાલન નો વ્યવસાય કરે છે.મોટાભાગના ઉત્તરદાતા ની વાર્ષિક આવક 46.000 થી વધુ છે.લગભગ 50 ટકા ઉત્તરદાતાઓને ગૃહ નિર્માણ,મનરેગા યોજનાનો લાભ,રાશનની સુવિધા,આવાસ યોજનાનો લાભ,ધંધાકીય સહાય,ગરીબ કલ્યાણ યોજનાનો લાભ મળતો જોવા મળ્યો છે.

ઉપરોક્ત અભ્યાસના તારણો પરથી કહી શકાય કે સરકાર દ્વારા BPLના લાભાર્થીઓના લાભ માટેની યોજનાઓ જેવી કે આવાસ ની યોજના રાશન યોજના,રોજગારીની યોજના,ધંધાકીય સહાય અંગેની યોજના, આરોગ્ય અંગેની યોજના,શિક્ષણ અંગેની યોજનાઓનો લાભ,જરૂરિયાત ધરાવતા લોકોમાંથી 50% ટકા લોકોને મળતો જોવા મળે છે. જેમાં શિક્ષણની યોજનાઓનો લાભ મહત્તમ લોકો લઈ રહ્યા છે જે ઉજળું પાસુ છે. સરકારે હવે આરોગ્યને લગતી જરૂરી યોજના નો પણ લાભ BPL ના લાભાર્થીઓને આપી રહી છે.તેમ છતાં હજુ સુધી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં લાભાર્થીઓને લાભ આપી શકાયો નથી. જે માટે અનેક કારણો જવાબદાર છે જેવા કે લાભાર્થીઓમાં માહિતી જાણકારી નો અભાવ ,યોગ્ય સમયે સહાય માટેના ફોર્મ ન ભરી શકાયા હોય,ફોર્મ ભરવા માટેના પૂરતા દસ્તાવેજો ઉપલબ્ધ ન હોય તેવું જોવા મળ્યું છે.તે ઉપરાંત સરકારનાં લાભ આપતા માળખામાં યોગ્ય અમલીકરણનો અભાવ પણ તે માટેનો મોટું કારણ છે. તેવું પણ જોવા મળ્યું છે કે BPLની યાદીમાં જેને ખરેખર મદદની જરૂર હોય તેવા વ્યક્તિઓ નો BPL ની યાદીમાં સમાવેશ થયેલ ન હોય જે કારણે તેઓ વિવિધ યોજનાઓનો લાભ લઈ શકતા નથી. મહત્તમ ઉત્તરદાતાઓને BPLની યોજનાનો લાભ લેવામાં મુશ્કેલી પડતી જોવા મળી નથી.

આ અભ્યાસના આધારે વધારે લોકો યોજનાઓનો લાભ લઇ શકે તે માટે...........

- ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોની ગણતરી પારદર્શિતા રાખીને યોગ્ય રીતે થવી જોઈએ
- એક જ યોજનાનો લાભ કોઈ એક જ કુટુંબ અને વારંવાર ન મળે તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.
- જે તે યોજનાનો લાભ મેળવ્યા બાદ લાભાર્થી નું નામ તે યોજનાની યાદી માંથી નીકળી જાય તેવી પ્રક્રિયા હોવી જોઈએ.
- યોજનામાં ભ્રષ્ટાચાર કરનાર લોકો પર અંકુશ રાખવો જોઈએ.
- BPL ના લાભાર્થીઓને માટે વધુમાં વધુ ધંધાકીય કે સ્વરોજગાર સહાય આપતી યોજનાઓ અમલમાં મુકવી જોઈએ,જેના કારણે લાભાર્થી BPLની કેટેગરી માંથી બહાર આવી શકે.
- ગરીબીની રેખા હેઠળ જીવતા લોકોનું પ્રમાણ ઘટશે તો દેશનું આર્થિક સ્તર ધીમે ધીમે ઊંચું આવશે.

વર્તમાન સમયમાં ઘણી ઝડપથી મોંઘવારી વધી રહી છે.જેના પ્રમાણમાં આવક વધતી જોવા મળતી નથી,તેથી સરકારે રોજગારીના સ્ત્રોતો અને સ્વરોજગારીનું નિર્માણ મહત્તમ અંશે કરવું જોઈએ.આજની આર્થિક પરિસ્થિતિ વિષમ છે.દિન પ્રતિદિન શિક્ષણના પ્રમાણ માં વધારો થઈ રહ્યો છે.તેટલા પ્રમાણમાં નોકરીનું નિર્માણ થઈ શકતું નથી જેના કારણે સમાજમાં અસંતોષ અને અજંપો જોવા મળી રહ્યો છે.આ પરિસ્થિતિમાંથી લોકોને બહાર લાવવા માટે અને દેશને આર્થિક રીતે સ્થિર કરી,સામાજિક સુખાકારી લાવવા માટેના કાર્યક્રમોને ઝડપથી અમલમાં મૂકવા જોઈએ.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. ભારતીય અર્થતંત્ર -૧ રાવલ પ્રકાશન -૨૦૧૨-૧૩
૨. ડૉ.આમ્રપાલી મરચન્ટ, ગરીબી એક ચર્ચા ગ્રામ વિકાસ અને ગરીબી
૩. પ્રો. એ.જે.રાણા, પ્રો. જે.કે.દવે ગ્રામીણ સમુદાયમાં ગરીબી અનડા પ્રકાશન
૪. www.bpllist.com

न्याय शब्द का विभिन्न नाटकों में प्रयोग

गोहिल इलाबेन बी.
सौराष्ट्र विश्वविद्यालय, राजकोट

प्रस्तावना :-

प्राचीन भारतीय समाज—व्यवस्था उन व्यक्तियों द्वारा की गयी थी, जो समस्त जीवन का अनुभव प्राप्त किये हुए मनुष्य की चरम अवस्था को प्राप्त कर, सांसारिक जीवन के स्वार्थों से और जो समाज की व्यवस्था—निर्माण के लिए सबसे अधिक योग्य थे। यह व्यवस्था 'आप्त' वाक्यों के रूप में श्रुति—साहित्य; वेदों, ब्राहमणों, आरण्यकों तथा उपनिषदों में दी गयी थी और आगे चलकर जिनका स्पष्टीकरण नियमों तथा उपनियमों के रूप में स्मृतियों, धर्मसूत्रों तथा वेदांगों आदि में किया गया था। वैदिक युग से ही विधि एवं विधिक संस्थाओं की स्थापना प्रारंभ हो गयी थी। वैदिक साहित्य में विधि द्वारा न्याय करने के संकेत मिलते हैं। उत्तर वैदिक काल में धर्मशास्त्रों, सूत्रसाहित्यों तथा स्मृतिग्रंथों में विभिन्न प्रकार से विधि का स्वरूप हुआ। सूत्र साहित्य में विधि का मुख्य आधार वेदों को ही माना गया। आपस्तम्ब—धर्मसूत्र के अनुसार धर्म—व्यवस्था के मूल स्त्रोत वेद हैं तथापि इतिहास, स्मृति और आचार से भी धर्म—व्यवस्था का बोध होता है।

न्याय संस्कृत शब्द है, जिसका अर्थ है- "व्युत्पत्ति के आधार पर मार्गदर्शन करने वाला"। बाद में इसका निश्चित अर्थ नियम हो गया, जो व्यक्ति को किसी निष्कर्ष, पाठ की व्याख्या के सिद्धांत या तर्क तक ले जाता है। भारतीय व्याख्यात्मक और विवेकपूर्ण चिंतन के आरंभिक काल में न्याय का उपयोग सामान्यत: मीमांसा द्वारा विकसित विवेचन के सिद्धांतों के लिये किया गया है। लेकिन बाद में इस शब्द का उपयोग भारतीय दर्शन की छह प्रणालियों (दर्शनों) में से एक के लिए होने लगा, जो अपने तर्क तथा ज्ञान मीमांसा के विश्लेषण के लिए महत्त्वपूर्ण था। न्याय दर्शन की सबसे बड़ी देन निष्कर्ष की विवेचना प्रणाली का विस्तृत वर्णन है।

समाज—व्यवस्था के नियमों का समावेश सर्वप्रथम धर्मशास्त्रों; जिनके अन्तर्गत श्रुति, स्मृति, इतिहास—पुराण आदि आते हैं; में किया गया; इनमें राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, नैतिक, वैयक्तिक, शैक्षिक, वैवाहिक आदि सभी प्रकार के नियमों का समावेश किया गया था। इस दृष्टि से धर्मशास्त्रों के नियम भी विधि के रूप में मान्यता रखते हैं। किन्तु इसका यह

अर्थ नहीं था कि राज्य कोई नियम ही नहीं बना सकता था। राज्य की आज्ञा द्वारा जो नियम लागू किये जाते थे, उन्हें ही 'राज्यानुशासन' कहा गया है। कौटिल्य ने विधि के चार स्रोतों का वर्णन करते हुए कहा है कि धर्म, व्यवहार, चरित्र और राज्यानुशासन व्यवहार के चार पद हैं। इनमें धर्म सत्य में, व्यवहार साक्षियों पर, चरित्र मनुष्यों के संग्रह में और राज्यानुशासन राज्य की आज्ञा में स्थित है।

अश्वघोष के अनुसार न्याय का मुख्य उद्देश्य राष्ट्र में सुख और समृद्धि का प्रसार करना था, ताकि सबल व्यक्ति दुर्बलों को न सताने पाए। दण्ड्य व्यक्ति दण्ड से मुक्त न हो और अदण्ड्य व्यक्ति दण्डित न हो। प्राचीन भारत में राज्य प्रशासन का महत्त्व न्यायिक प्रशासन में अधिक नहीं था और वह स्वयं ऐसा कोई आदेश नहीं कर सकता था, जो देशदृष्ट एवं शास्त्रसम्मत नियमों के विरुद्ध हो। स्वाभाविक रूप से प्राचीन भारतीय धर्मशास्त्रों में अनेक ऐसे निर्देश विद्यमान हैं, जिनसे पता चलता है कि स्वयं राजा भी विधि के अधीन था और न्याय से ऊपर नहीं था। अपराध सिद्ध हो जाने पर राजा भी दण्डित होता था। मनुस्मृति में स्पष्ट व्यवस्था दी गयी है कि जिस अपराध के लिए साधारण व्यक्ति को एक कार्षापण का दण्ड दिया जाए, उसके लिए राजा को एक सहस्र कार्षापण का दण्ड दिया जाना चाहिए

न्याय करना राजा के पद का कर्त्तव्य माना गया है। भास के अनुसार राजा दुष्टों को दण्ड देकर प्रजा के पारस्परिक विवादों को शान्त कर राज्य में शांति स्थापित करता है। मालविकाग्निमित्र में राजा अग्निमित्र प्रजा को न्याय देने में संलग्न बताया गया है। राजा के लिए सबसे बड़ा यज्ञ उचित न्याय की व्यवस्था मानी गयी है, यही कारण है कि वह समाज और विधि की मर्यादाओं के अंतर्गत रहकर न्याय का आयोजन करता था। राजा का कत्र्तव्य था कि अपराधी को दण्ड मिले तथा निरपराध व्यक्ति दण्डित न होने पाये। बुद्धचरित में अश्वघोष ने राजा शुद्धोधन की धर्मनिष्ठा और कत्र्तव्यपरायणता का उल्लेख करते हुए कहा है कि राजा अपराध करने वालों को दण्ड देता था, यद्यपि उसे क्षमा का भी अधिकार था, किन्तु अपराधियों को छोड़ा नहीं जाता था। निष्पक्ष न्याय करने वाले राजा को वही फल मिलता है जो पवित्र यज्ञ करने से प्राप्त होता है। निरपराधियों को दण्ड देने वाले राजा के लिए न केवल नरक का भय था अपितु प्रजा भी उसके प्रति विद्रोह कर सकती थी। राज द्वारा न्याय के नियमों का पालन न करने पर राज्य में क्रांति का भी भय हो सकता था। राजा स्वयं समस्त राज्य के विवादों का निर्णय नहीं कर सकता था अत: ग्रामस्तर से लेकर राष्ट्रस्तर तक के न्यायालयों की स्थापना करके उनमें न्यायाधीशों की नियुक्ति करता था। किन्तु

अन्तिम निर्णय राजा का ही मान्य होता था। राजा ही न्याय का अंतिम उत्तरदायी था। राजा कत्र्तव्यानुसार राजसभा में स्वयं उपस्थित होकर समस्त विवादों का निर्णय करता था। उत्तररामचरित में भवभूति ने राजा को धर्मासन पर बैठकर स्वयं न्याय करते हुए बताया है।
मृच्छकटिक में इनको व्यवहार—मण्डप और अधिकरण—मण्डप नामों से अभिहित किया गया है। व्यवहार—प्रकाश में पृथ्वीचन्द ने वात्स्यायन के मत को उद्धृत करते हुए न्यायालय को धर्माधिकरण शब्द से संबोधित किया है क्योंकि वहाँ धर्मशास्त्रों के आधार पर ही विवादों का निर्णय किया जाता था।

मृच्छकटिक में चार प्रकार के दिव्य साक्ष्यों अथवा परीक्षाओं का उल्लेख आया है—विष, जल, तुला और अग्नि के माध्यम से परीक्षा जो वर्णाश्रित थीं। ब्राह्मण, बालक, वृद्ध, अन्धे तथा रुग्ण व्यक्ति के लिए तुला परीक्षा, क्षत्रियों के लिए अग्नि, वैश्यों तथा शूद्रों के लिए विष परीक्षा लिये जाने की जानकारी प्राप्त होती है। हनुमन्नाटक में सीता की अग्नि परीक्षा का उदाहरण है। अपने सतीत्व को प्रमाणित करने के लिए सीता अग्नि में कूद गयी थी, परन्तु अग्नि उसको जला नहीं सकी।

मृच्छकटिक में विवरण आया है कि राजा का साला शकार, चारुदत्त पर न्यायालय में वसन्तसेना की हत्या करने का अभियोग प्रस्तुत करते समय, न्यायाधीश को राजा का भय दिखाकर प्रभावित करने का प्रयास करता है। पादताडितक भाण से ज्ञात होता है कि उस समय न्याय व्यवस्था काफी पंगु हो गई थी उसमें भ्रष्टाचार तथा पक्षपात व्याप्त हो गया था। इस संबंध में एक उदाहरण मिलता है कि मदयन्ती नामक एक वेश्या, उपगुप्त से आधा पण धन के लिए न्यायालय की शरण में गयी थी। ये विवरण भी मिलते हैं कि मुकदमा सुनते समय प्राड्विवाक विष्णुदास ऊँघता रहता था और न्यायालय के अधिकारी, पुस्तपाल, कायस्थ, काष्ठक और महत्तर रिश्वत माँगते थे। यह सब भ्रष्टाचार और अव्यवस्था देखकर उपगुप्त ने सोचा कि रिश्वत देने से अच्छा तो यही है कि वेश्या को ही धन दे दिया जाये। मत्तविलासप्रहसन' से भी यही संकेत मिलता है कि न्यायालय के कर्मचारी रिश्वत लेकर न्याय के विपरीत निर्णय दे देते थे।

न्याय—आसन पर बैठने वाले व्यक्ति को धर्मासनिक, धर्मस्थल, धर्माधिकारी आदि पदों से अभिहित किया जाता था। अर्थशास्त्र में कण्टकशोधन—न्यायालयों के न्यायाधीशों को प्रदेष्टा, मानसोल्लास में उन्हें धर्माधिकारी तथा मृच्दकटिक में आधिकरणिक कहा गया है। धर्मशास्त्रों और राजनीतिपरक ग्रंथों में न्यायाधीशों के पद के लिए 'धर्मवेत्ता' शब्द प्रयुक्त करते हुए

कहा गया है कि धर्माध्यक्ष या धर्माधिकारी, कुलीन, शीलवान्, गुणसंपन्न सत्यवादी, धर्मपरायण, चतुर, प्रज्ञासंपन्न और दक्ष होना चाहिए।

संस्कृत-नाटकों की न्याय व्यवस्था पर प्राचीन स्मृति-ग्रन्थों, धर्माशास्त्र, अर्थशास्त्र के नियमों का स्पष्ट प्रमाण देखा जाता है। धर्मशास्त्रों में प्रजा की रक्षा एवं पालन राजा का प्रथम कर्तव्य माना गया है। धर्म को सर्वोपरी स्थान प्राप्त था। धर्म को आधार मानकर ही राजा न्याय करता था। राजा स्वयं न्यायिक प्रक्रिया का मुखिया था। किन्तु धर्म उससे भी ऊपर था।

संस्कृत नाटकां की न्यायिक-प्रक्रिया का सम्पूर्ण चित्र व प्रक्रिया का वर्णन शूद्रक के नाटक मृच्छाकटिक के नवें अंक में मिलता है, जिससे तत्कालीन न्याय-व्यवस्था पर प्रकाश पड़ता है एवं महत्वपूर्ण जानकारी मिलती है। न्याय के सम्बन्ध में राजा की शक्तियां अनियन्त्रित थी। राज्य की सर्वोच्च सत्ता का अधिकारी वही था। विधान अथवा कानून बना सकता था। न्याय के कार्य में भी राजा ही सर्वोच्च अधिकारी था। न्यायाधीशों की नियुक्ति तथा सेवा-मुक्ति वह कर सकता था।

तत्कालीन न्याय पद्धति या न्यायिक-प्रक्रिया की सम्पूर्ण झलक मृच्छकटिक के नवम अंक में चारुदत पर लगे अभियोग के विषय में मिल जाती है।

अभिज्ञानशाकुन्तल में भी रक्षक को उल्लेख मिलता है। ये रक्षक चोर, डाकू आदि अपराधियों को राजा के समक्ष उपस्थित करते थे। अपराध की लघुता एवं गुरुता के अनुकूल न्याय किया जाता था एवं दण्ड निर्धरित किया जाता था। अभिज्ञानशाकुन्तल में धीवर को रक्षक राजा की अंगूठी चुराने के अपराध में राजा के समक्ष ले जाते हैं।

कालिदास के न टकों से ज्ञात होता है कि न्यायालय के अतिरिक्त राजा भी धर्मसभा में बैठकर लोगों की समस्याओं का हल करते थे। उस समय न्यायतन्त्र में राजा ही सर्वेसर्वा था। कालिदास के अनुसार राजा की ये कोर्ट (धर्मसभा) बाहरी हिस्से में रहती थी। जहां लोग आसानी से पहुंच सकें।

न्यायिक प्रक्रिया में दो मूलभूत सिद्धान्त कार्यान्वित होते हैं- अपनी प्रतिज्ञा का निर्वाह करना तथा किसी को पीड़ा न पहुॅचाना। इनका उल्लंघन करने पर विवाद आरम्भ होता है। इसलिए बृहस्पति ने विवाद दो प्रकार का स्वीकार किया है - (1) अर्थ विषयक (2) क्षति विषयक। सरस्वती विलास में दण्ड व्यवस्था के स्थान पर ऐसी ही व्याख्या की है।

याज्ञवल्क्य ने भी अर्थ विवाद की व्याख्या करते समय अर्थ व हिंसा का भेद प्रस्तुत किया है। अर्थ विवाद 14 प्रकार का तथा हिंसा विवाद 4 प्रकार का है। ये विवाद 18 प्रकार से विभाजित होते हैं। परन्तु प्रक्रिया में किसी प्रकार का मौलिक भेद नहीं है।

उपसंहार

क्राम, क्रोध, लोभ, मोह आदि को मनुष्य का प्रबल शत्रु माना गया है। इनके वशीभूत होकर मनुष्य अपने धर्म का उल्लंघन कर अन्य व्यक्तियों को कष्ट अथवा हानि पहुँचाता है, जो समाज में कलह और द्वेष—भावना की वृद्धि का कारण बन जाता है, उस द्वेष और कलह की भावना को रोकने के लिए प्राचीन भारतीय धर्मशास्त्रकारों ने न्याय व्यवस्था का विधान किया था कालिदास के अनुसार राजा प्रजा का पिता है। प्रजा का सर्वांगिण विकास करना उसका कर्त्तव्य है। इसके लिए राजा दण्डपात्र को दण्ड दे। कालिदास ने आगे लिखा है कि राजा कानून तोड़ने वालों के साथ सख्ती करके समाज में व्यवस्था बनाए रखे। न्याय एवं अन्याय की स्पष्ट विभाजक रेखा हमें संस्कृत नाटकों में मिलती है। राजा के साथ-साथ प्रजा भी न्यायप्रिय थी। अन्याय के लिए सजग थी। संस्कृत नाटकों में राजा पालक के अत्याचार के विरुद्ध प्रजा आवाज उठाती है एवं राज्य क्रान्ति में साथ देती है।

सन्दर्भ ग्रन्थ

1. आपस्तम्ब; १/१/१/२—३,
2. शुक्रनीति, ४/५५२—५४
3. अर्थशास्त्र, ३/१/५६—५७
4. बुद्धचरित, १/८२
5. मनुस्मृति, ८/३३६
6. बृहस्पतिस्मृति, १/३४
7. रघुवंश, १/६
8. अविमारक, १/१२
9. मालविका, अंक—१ पृष्ठ १७९
10. बुद्धचरित, १/८२

11. उत्तरराचरित, १/७

12. मृच्छकटिक, अंक ९

13. यात्रा धिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्।। व्यवहार—प्रकाश, पृष्ठ १५

14. मृच्छकटिक, ९/३९

15. धर्मशास्त्रो का इतिहास, पृ. 241

16. मृच्छकटिक, ९/४३

17. हनुमान्नाटक, १४/५४

18. मानसोल्लास, २/२/९३; मृच्छकटिक,

19. तथा च गौतमसूत्रम्। द्विरुत्थानतो द्विगतिरिति। व्यवहार इत्यनुषज्यते तत्रा निबन्धकारेणोक्तम् -णिंदानादि विभागान्तानां देयनिबन्धनत्वं साहसादिप×चकस्यदण्डनिबन्ध्नत्वमिति द्विरुत्थानतेत्यर्थ इति।- स्मृतिचन्द्रिका, 2, पृ. 9

20. मिलिन्दप्रश्न 5, पृ. 344, संपा. ट्रेंकर

આધુનિક ભારતમાં સ્ત્રીના સામાજિક પરિવર્તન

ડૉ.પ્રકાશ બી.પરમાર
એમ.એ,એમ.ફિલ,પીએસ.ડી,
હેમ.ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી,પાટણ

ભારતના પરંપરાગત સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ વચ્ચે ભારે અસમાનતા પ્રવર્તની હતી. સ્ત્રીનું સ્થાન અત્યંત નીચું મનાતું સમાજજીવનમાં તેને ઓછા અધિકારો મળ્યા હતા.પરતું બ્રિટિશયુગ દરમિયાન શૈક્ષણિક વિકાસ આધુનિકીરણ કાનૂનીકરણ વગેરે પરિબળોની અસર નીચે સ્ત્રીના પરંપરાગત સ્થાનમાં પરિવર્તન આવ્યું સ્વતંત્ર ભારતમાં સ્ત્રી શિક્ષણમાં વધારો થયો છે.બંધારણે સ્ત્રી પુરુષ સમાનતાનો આદર્શ સ્વીકાર્ય છે.સ્ત્રીઓને સામાજિક આર્થિક, રાજકીય જીવનમાં વિવિધ અધિકારો આપતા કાયદા બન્યા છે.

▪**ભારતીય સ્ત્રીનું પરંપરાગત સ્થાન**

બ્રિટિશયુગ અને સ્વતંત્ર ભારતને લક્ષમાં રાખીને સ્ત્રીના સ્થાનનો વિચાર કરવાના છીએ પરંતુ આ બંને સમયગાળામાં સ્ત્રીના સ્થાન વિશે વિચારણા કરતા પહેલા ભારતીય સ્ત્રીના ઐતિહાસિક સ્થાન ઉપર એક ઊડતો દૃષ્ટિપાત કરી લેવો આવશ્યક ગણાશે.બ્રિટિશયુગ અને ભારતની સ્વતંત્રના પછીનો સમયગાળો મહદ્અંશે પરંપરાગત મૂલ્યો અને રૂઢિગત વિચારસરણીના પરિવર્તનનો વૈદિકયુગમાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા પ્રવર્તતી હતી. સમાજજીવનના વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રી સ્વતંત્ર્ય ભોગવતી સ્ત્રી-પુરુષમાં અસમાનતા ઉદભવી અને સ્ત્રીના હક્કો-અધિકારો ઉપર અનેક પ્રકારના નિયંત્રણ આ રીતે વૈદિકયુગની તુલનામાં અનુવૈદિકયુગમાં સ્ત્રીનું સ્થાન નીચું ગયું હતું. સામાજિક વારસાની ઉતમ અને ઉમદા જાળવણી તથા વિકાસ માટે સ્ત્રીના સ્થાન અંગે સંશોધન ચિંતન કર્યું હતું. આમ પ્રાચીનયુગ સુધી સ્ત્રીનું સ્થાન એકદરે બડું નીચું ગયું હોતું. પરતું પ્રાચીનયુગના અંતમાં શરૂ થયેલી સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાની પ્રકિયા ઉતરોતર વિકાસ પામતી ગઈ અને મધ્યયુગના અંતે સુધીમાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા પરાકાષ્ઠાએ પહોચી. આમ સ્ત્રીનું પરંપરાગત સ્થાન નીચે મુજબ છે.

1. કન્યાના જન્મ અને ઉછેરતી અવક્ષા
2. ગ્રહજીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન શૂન્દ્ર સમાન હતું

3.લગ્નક્ષેત્રે સ્ત્રીનું સ્થાન નિમ્નતમ હતું

૧.બાળલગ્ન, ૨. વિધવા -પુનલગ્નનો નિષેધ, ૩.સતીપ્રથા ૪.દહેજ અને બહુપત્નીપ્રથાની વ્યાપકના

4. ધામિક અને શૈક્ષણિક અધિકારોનો અભાવ

5.જાહેરજીવનના અધિકારથી વંચિત

6. સ્ત્રીના મિલકતહક્કો

•ભારતમાં બ્રિટિશ રાજ્યઅમલ દરમ્યાન સ્ત્રીના સ્થાનમાં પરિવર્તન

ડૉ. દેસાઈ બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન એવા વિવિધ પરિબળો અને પ્રકિયાઓનો ઉદભવ થયો.જેણે સ્ત્રીના પરંપરાગત સ્થાન ઉપર મહત્વની અસર પાડી. તેમે બ્રિટિશસતાએ વૈયકિતક સમાનતા અને વ્યકિતના કરારી સ્વાતંત્ર્યનો સિધ્ધાંત અપનાવ્યો. તેમજ જન્મ લિંગ સાતિ કે કોમના પાયા ઉપરની બધી જ અસમાનતાનો અસ્વીકાર કર્યો. બ્રિટિશઅમલ દરમિયાન નવી આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉદભવી.

ભારતમાં આધુનિક શિક્ષણ અને પ્રશ્ચિમ વિચારસરણીનો પ્રવેશ થયો.પરિણામે રાષ્ટ્રીય અને લોકશાહી જાગૃતિ ઉદભવી અને નારીમુક્તિની પ્રકિયાનો પ્રારંભ થયો સદીઓથી ભારતીય નારી જે સામાજિક અને કાનૂની અન્યાય સહન કરવી હતી સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના સંબંધોમાં એક પ્રકારની કાંતિ આવી નૂતન ભારતમાં પુરુષો પોતાને નાગરિકો તરીકે ઓળખવવા લાગ્યો. સ્ત્રીઓ નવી સમાજવ્યવસ્થામાં પોતાની જાતને માનવ વ્યકિતઓ તરીકે ઓળખવવા લાગી. સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ કેળવવા ઘણો ભાગ સ્ત્રીઓએ તેમના પોતાના સંગઠન અને નેતૃત્વ દ્વારા તેમની અસમર્થતાઓ નિવારવા સંગઠિત પ્રવૃતિ કરી.

1. ઓલ ઈન્ડિયા વિમેન્સ કોન્ફરન્સ
2. વિમેન્સ ઈન્ડિયન એસોસિયેશન
3. નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વિમેન્સ ઈન ઈન્ડિયા
4. ઓલ ઈન્ડિયા વિમેન્સ એજ્યુકેશન કોન્ફરન્સ

સ્ત્રી-સંગઠન સ્ત્રીજાગૃતિ પ્રતિકસમાં બની રહે ધીમે ધીમે સ્ત્રી-શિક્ષણનો વિકાસ થવા લાગ્યો. વિકાસની જતી ઉધોગિકરણ અને શહેરીકરણની પ્રક્રિયઓમાં સ્ત્રીઓને કેટલાક

વ્યવસાયો કરવાની તક પણ ઊભી થઈ. ભારતમાં બ્રિટિશ રાજ્યઅમલ દરમિયાન વિવિધ પ્રક્રિયાઓ અને પરિબળો સ્ત્રીના સ્થાન ઉપર નોધપત્ર અસરો કરી.

▪**પરિબળોની અસર**

(1) કન્યાના જન્મ અને ઉછેરની અવક્ષા બંધ થવા લાગી

(2) લગ્નક્ષેત્રે સ્ત્રીના સ્થાનમાં સુધારો થયો

- ➢બાળલગ્ન પર પ્રતિબંધ,
- ➢ સતીપ્રથાની નાબુદી,
- ➢વિધવા સ્ત્રીને પૂનલગ્નનો અધિકાર મળ્યો
- ➢બહુપત્ની પર કાનૂની નિયંત્રણ
- ➢છુટાછેડાનો અધિકાર મળ્યો
- ➢સ્વપસંદગીના લગ્નની તક મળી

(3) સ્ત્રીને શિક્ષણ અધિકાર મળ્યો

(4) જાહેરજીવનની તક અને અધિકાર મળ્યો

- ➢પરદાપ્રથા નાબુદી
- ➢રાજકીય ક્ષેત્રે સ્ત્રીએ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી
- ➢સ્ત્રીઓને મર્યાદિત મતાધિકાર મળ્યો
- ➢રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ અને સ્થાન મેળવવાનો હક્કો
- ➢સાંસ્કુતિક ક્ષેત્રે જાહેરજીવનના અધિકાર અને ભૂમિકાને સ્વીકૃતિ મળી

(5) સ્ત્રીને વ્યાવસાયિક સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું

(6) સ્ત્રીને અલગ નિવાસ અને ભરણપોષણ મેળવવાનો કાનૂની અધિકાર મળ્યો

(7) સ્ત્રીને મિલકતનો વારસો પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર આપતા કાનૂનો

▪**સ્વતંત્ર ભારતમાં સ્ત્રીના સ્થાનમાં પરિવર્તન**

બ્રિટિશયુગમાં શરૂ થયેલી નારીમુકતની ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ થી અમલમાં આવેલા ભારતીય બંધારણ લૈગિક સમાનતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો સ્ત્રી-પુરુષ બંનને દરજ્જા અને તકની સમાનતાની ખાતરી આપાઈ શ્રીમતી તાયા ઝિન્કીન જણાવે છે કે તેમ ભારતમાં

નારીમુકિતની પ્રકિયા ગામડા સુધી પ્રસરણ પામી છે. સ્ત્રીશિક્ષણ, સામાજિક કાયદા અને આજીવિકાસની તકો સ્ત્રીના સ્થાન

▪સ્વતંત્ર ભારતમાં શિક્ષણ અને સ્ત્રીનું સ્થાન

➢સ્ત્રી-પુરુષ સમાન શિક્ષણ- અધિકાર

➢સ્ત્રી-શિક્ષણને સામાજિક સ્વીક્તિ મળી

➢મૂકત અને ફરજિયાત શિક્ષણ

➢સ્ત્રી-શિક્ષણના પ્રમાણમાં વૃધ્ધિ

▪સ્ત્રી-શિક્ષણ દ્વારા સ્ત્રીના સ્થાનમાં આવેલું પરિવર્તન

➢આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય

➢સ્ત્રીના વ્યકિત્વનો વિકાસ

➢લગ્નવય ઊચી આવી છે

➢કોટુંબિક દરજ્જો સુધર્યો

➢હક્કો વિશેની સમાનતા

➢સ્ત્રીઓ જાહેર પ્રવૃતિઓમાં ભાગ લેતી થઈ

▪સ્વતંત્ર ભારતમાં કાયદો અને સ્ત્રીનું સ્થાન

➢સમાન રાજકીય અધિકાર

➢લગ્ન અને છૂટાછેડાનો સમાન અધિકાર

➢દહેજપ્રથા ઉપર પ્રતિબંધ મુકાયો

➢મિલકત અને વારસનો સમાન અધિકાર

▪કાયદા દ્વારા સ્ત્રીમાં આવેલું પરિવર્તન

➢મતાધિકાર અને રાજકીય સતાક્ષેત્રમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર

➢બાલલગ્નની અટકાયત

➢આંતરક્ષાતીય લગ્નની છુત

➢બહુપત્ની લગ્ન પર પ્રતિબંધ

➢વિધવા- પૂનલગ્નની છુત

➢છૂટાછેડાનો પુરુષ સમાન અધિકાર

➢દહેજપ્રથા પર પ્રતિબંધ

➢મિલકત અધિકાર

▪**વ્યવસાયતની તકોથી સ્ત્રીનામાં આવેલું પરિવર્તન**

➢સ્ત્રીઓ આર્થિક રીતે પગભર થઈ

➢લગ્નવય ઊચી આવી

➢સ્ત્રીઓ માટે લગ્નનું ક્ષેત્ર વિશાળ બન્યું છે.

➢સ્ત્રીઓ નવાં મુલ્યો સ્વીકારતી થઈ

➢સ્ત્રી-સંગઠન પ્રવૃતિને વેગ મળ્યો

▪**સ્ત્રીની ભૂમિકામાં પરિવર્તન**

➢રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રાંમમાં સ્ત્રીએ ભજવેલી નવી ભૂમિકાઓ

➢સ્ત્રીની ગ્રહીણી તરીકેની ભૂમિકા સીમિત બનતી જાય

➢ ગ્રહીણીની ભૂમિકામાંથી રાજકીય પ્રક્રિયામાં સ્ત્રીઓની ભૂમિકા

➢રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં સ્ત્રીઓની નવી ભૂમિકાઓ અને તેને સ્વીકૃતી

➢સ્ત્રીની બેવડી ભૂમિકા અને ભૂમિકા સંઘર્ષ

ઉપસંહાર

પરંપરાગત હિન્દુ સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષના અધિકારો વચ્ચે ભારે અસમાનતા પ્રવર્તતી હતી. સ્વતંત્ર ભારતમાં કાનૂનીકરણ સ્ત્રી શિક્ષણ વગેરે નવા પરિબળો વિકાસના કારણે બ્રિટિશયુગની તુલનામાં સ્ત્રીનું સ્થાન વધુ ઊચું આવ્યું છે. અને સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતામાં નવાં મૂલ્યો વિકસી રહી છે.ઘસાયેલા રિવાજો સ્ત્રીના માર્ગ હજી અવરોધ ઊભા કરે છે. જે સ્ત્રી સ્વવિકાસ માટે પ્રયત્ન છે.તેઓ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે.આમ બંધારણ અને કાનૂનોની સમાંતરે સામાજિક પ્રગતિ સધાઈ નથી તે હકીકત પણ તેટલી જ સ્પષ્ટ હોવા છતા સ્ત્રીઓ જાગૃતિ પૂર્વક આગળ વધતા પ્રયત્નશીલ બની છે. એમ.એન.દેસાઈ સ્ત્રીઓ પુરુષના સાચા અને સંપૂણ અર્થમાં સાથીદાર બનવા માગે છે.

સંદર્ભગ્રથો

(1) એ.આર.દેસાઈ :-ભારતીય રાષ્ટવાદની સામાજિક ભૂમિકા

(2) તારા પટેલ :- ભારતીય સમાજવ્યવસ્થા

(3) નિરા દેસાઈ :-ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીજીવન

(4) એ.જી.શાહ / જે.કે દવે :- આધુનીક ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન

'ગુજરાત એક્સપ્રેસ' વાર્તામાં કપોળ કલ્પનાનો વિનિયોગ

હાર્દિક પ્રજાપતિ
(MA, SI, PGDSC, GSET, UGC-NET, COPA, Ph. D. scho.)
મુ. સબોસણ, તા.જિ. પાટણ, ૩૮૪૨૬૫
મો. ૮૩૨૦૬૦૦૫૮૨

વિશાલ ભાદાણી પાસેથી વર્ષ ૨૦૧૮માં 'ફિક્શનાલય' નામે ટૂંકીવાર્તા સંગ્રહ મળે છે. જેમાં એકવીસ કેટલી વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ છે. વાર્તાસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં મહેંદ્રસિંહ પરમાર નોંધે છે કે, "વાર્તા કહો, ફિક્શન કહો, વાર્તા-ફિક્શન કહો, નામ જે પાડો તે વાર્તાનું આલય, એમાં મુકેલાં બારી-બારણાંઓ, તેની આંતર બાહ્ય સજ્જા એની ચિરંજીવિતા ઉપર નિર્ભર હોય. પ્રયોગોમાં નીપજતું 'કથા' નું પોત અગત્યનું હોય તો વિશાલની મોટાભાગની વાર્તાનો આવા પોતવાળી છે. આપણાં અત્યારના સમયમાં અનુ-આધુનિક અભિવ્યક્તિ પ્રયુક્તિઓનો જૂજ ઉપયોગ થયો છે. ત્યારે 'ફિક્શનાલય' ની આ વાર્તાઓમાં પ્રવેશનારને એક રહસ્યમય, મનોરમ, ઊંચે-નીચે લઈ જતા, તરંગ અને વાસ્તવ નો અનુભવ કરાવતા મહાલયમાં ફરવાનો આનંદ ચોક્કસ મળશે." અહીં 'ગુજરાત એક્સપ્રેસ' વાર્તાને 'કપોળકલ્પના' પ્રયુક્તિની દૃષ્ટિએ મૂલવવાનો ઉપક્રમ છે.

પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં લખાયેલી વાર્તાનો નાયક એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી વિષયનો અધ્યાપક છે જે યુનિવર્સિટી જવા રોજ આણંદ થી વડોદરા ટ્રેનમાં મુસાફરી કરે છે. આ ટ્રેનમાં રોજ ભીડ હોવાથી વાર્તાનાયકને ઊભા ઊભા મુસાફરી કરવી પડતી હોય છે.

પરંતુ એક દિવસ વાર્તાનાયક ટ્રેનમાં બેસે છે તો એમના સિવાય અન્ય કોઈ પણ મુસાફર જોવા મળતાં નથી એટલે નવાઈ લાગે છે. વાર્તાનાયક કાનમાં ઈયરફોન લગાવી બેસી જાય છે, વિચારે છે કે, "હમણાં જ છેલ્લી ઘડીએ બધાં આવશે અને ફરી એ જ ભીડ, ઘોંઘાટ અને દુનિયાભરની વાતો લઈને 'ગુજરાત એક્સપ્રેસ' રોજની સફરે નીકળી પડશે." (પૃ. ૧) ટ્રેન ઉપડે છે. કોઈ બેસતું નથી. નાયક વાર અને તારીખ યાદ કરે છે ૧૨/૦૭/૨૦૧૧, મંગળવાર. વાર્તાકાર આ તારીખ વાર્તામાં મૂકે છે એ આગંતુક જ નથી લાવી. આ તારીખની કડી વાર્તાના અંતમાં મળે છે.

નાયકને ભિન્ન ભિન્ન પ્રશ્નો થાય છે, હું ખોટી ટ્રેનમાં તો નથી બેઠો ને?, આખરે બધાં ક્યાં ગયા?, શું આજે હડતાલ જેવુ કંઈ છે? શું ટ્રેન વડોદરા નહીં જતી હોય? છેવટે નાયક બાજુના ડબ્બામાં જઈને તપાસ કરે છે તો ત્યાં એક વૃદ્ધ કાકા ઊંઘ્યા હોય છે એટલે નાયકને હાશકારો થાય છે. પોતાના ડબ્બામાં પરત આવી જાય છે અને થોડી વાર પછી એક યુવતી તે ડબ્બા આવે છે, ડબ્બો ખાલી હોવા છતાં એની પાસે બેસવાની રજા માંગે છે, બેસે છે. વાર્તાનાયક રોજ આ યુવતીને મુસાફરી દરમિયાન જોતો, ગમતી પણ ખરી, પણ ભીડ હોવાથી ક્યારેય વાત નહોતો કરી શકતો. વાત વાતમાં એક બીજાનો પરિચય મેળવે છે, ઘણી વાતો થાય છે, બહાર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો યુવતીને કવિતા સાંભળવી હતી તો નાયક રમેશ પારેખની કવિતા ગાઈને સંભળાવે છે, "આકળ-વિકળ આંખકાન વરસાદ ભીંજવે...........મને ભીંજવે તું તને વરસાદ ભીંજવે" વાર્તામાં પ્રણયના સંકેતો દેખાય છે.

યુવતી નાયકને ડબ્બાના દરવાજે ઊભા રહીને ઝરમર વરસતા વરસાદને જોવાનું કહે છે. બંને જાય છે. ટ્રેન પુલ પરથી પસાર થઈ રહી હતી ને નીચે મહી નદી પસાર થઈ રહી હતી. ત્યારે નાયકના મનમાં કપોળકલ્પનાના તરંગો જન્મ લે છે. વાર્તામાં તેનું વર્ણન જોઈએ-

"મને હંમેશા એમ થતું કે કાશ કોઈ દિવસ આ ટ્રેન એક લાં..બી સીટી મારીને આ પુલ પરથી યુ-ટર્ન લે અને કોતરોમાં થઈને મહી નદીમાં તરવા લાગે તો ! આવો વિચાર આવતા જેટલો સમય લાગેલો તેનાં કરતાં પણ ઓછા સમયમાં ટ્રેને એક લાં..બી સીટી મારી; અને પુલ પૂરો કરીને યુ-ટર્ન લીધો ! કોતરોની ઋષિવત્ શાંતિમાં આ મેનકા ધીમે-ધીમે ઉતરવા લાગી. રસ્તામાં આવતી વેલીઓ પેલીનાં ગાલ પર વ્હાલ કરતી અને ગુલાબી રંગની વાછટ મને તરબોળ કરી રહી હતી." (પૃ. ૪)

આવી કપોળકલ્પના નાયકને થાય છે અને એ પ્રમાણે થવા પણ લાગે છે, ટ્રેન હવે નદીમાં તરવા લાગી છે,

"આખુંય વાતાવરણ આશ્ચર્યનો રોમાંચક ફુગ્ગો બનીને વારંવાર ફૂટી રહ્યું હતું. જેમ કોઈ મહાકાય મગર પાણીને છંછેડયા વગર તેનો જ એક ભાગ બની જાય તેમ ખુબ જ સહજપણે ટ્રેન પાણીમાં પ્રવેશે છે. હજારો ટન લોખંડ આટલી લવચીકતાથી તરી શકે એ 'આહ !' હજી શમ્યું નહોતું ત્યાં તો અમે જોયું તો કેટલીક જલપરીઓ સામે મળી." (પૃ. ૪)

આ સિવાય જલપરીઓ સાથે વાતો કરતી યુવતી અને તેની પાછળ જતો નાયક, માછીમારની ઝાળમાં ફસાયેલી યુવતી અને જલપરીઓ, નાયકને યુનિવર્સિટીએ જવાનું યાદ આવતાં વળી પાછી નદીમાંથી નીકળી પાટે ચડતી ટ્રેન, બરોડાના સ્ટેશન પર ટ્રેન પહોંચતાં એજ યુવતીનું પાછું આવવું વગેરેમાં કપોળકલ્પનાનો વિનિયોગ વાર્તાકારે કર્યો છે.

બરોડા સ્ટેશન પર નાયકને છાપું મળે છે અને 'આણંદ આવૃત્તિ' માં એક સમાચાર પર નજર પડે છે, આ છાપું તા. ૧૧/૦૭/૨૦૧૧, સોમવારનું છે. છાપામાં ખબર હતી કે,

'અમદાવાદ-મુંબઈ વચ્ચે ચાલતી 'ગુજરાત-એક્સપ્રેસ' સાથે ગઈ કાલે એક દુર્ઘટના સર્જાણી 'ગુજરાત-એક્સપ્રેસ' જ્યારે સવારમાં પોતાના નિયત સમયે મુંબઈ જઈ રહી હતી ત્યારે ડ્રાઇવરે વાસદ નજીક મહી નદી પર આવેલા પુલ પર એક વૃદ્ધ માણસને પાટા પર આડો સુતેલો જોયો. પરિસ્થિતિનો તાગ મેળવીને તેને ઈમરજન્સી બ્રેક લગાવી. પરંતુ ટ્રેનની ઝડપ વધુ હોવાને કારણે ટ્રેન સંપૂર્ણ ઊભી ન રહી શકી અને એ વૃદ્ધ માણસનું કરુણ મૃત્યુ નીપજો પરંતુ ટ્રેનને અચાનક બ્રેક લાગતા બધા જ ડબ્બાઓને ભયાનક ઝાટકો લાગ્યો હતો. એક શક્યતા મુજબ ટ્રેન પલટી પણ શકત આ ઝટકા દરમિયાન દરવાજા પાસે ઉભેલા એક યુવક અને યુવતી સંતુલન ગુમાવીને ચાલુ ગાડીએ પુલ પરથી નીચે ફેંકાઈ ગયાં હતાં. બંનેનું ઘટના સ્થળે જ મૃત્યુ નીપજ્યું હતું. યુવતીનો મૃતદેહ વાસદ થી થોડે દુર કોઈ માછીમારની જાળમાં ફસાયેલો મળ્યો જ્યારે યુવકનો મૃતદેહ કુલ નીચે જ કીચડમાં ખૂંપેલો મળ્યો. યુવકનું નામ વિશાલ ભાદાણી હતું જે વડોદરાની એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી વિભાગમાં અધ્યાપક તરીકે કાર્યરત હતા. યુવતી વિશે હજી કોઈ ચોક્કસ જાણકારી મળી નથી.' (પૃ. ૬)

હવે જ્યારે આ વાર્તામાં આ સમાચાર વાંચીએ છીએ ત્યારે આખી વાર્તા સમજાય છે કે આ આખી ઘટના તો વાર્તાનાયક, યુવતી અને વૃદ્ધના ટ્રેન અકસ્માતમાં થયેલા મૃત્યુ પછીની છે, વાર્તાકારે વાર્તામાં અગાઉ પણ તારીખ આપી જ હતી અને વાર્તાના અંતમાં જ્યારે છાપમાં ખબર આવે છે ત્યારે પણ તારીખ જોવા મળે છે, આ તારીખ એક દિવસ અગાઉની હોય છે, ટ્રેનમાં માત્ર ત્રણ જ હોવાનું કારણ એ જ હતું કે ત્રણેયનું મૃત્યુ એક દિવસ અગાઉ જ થઈ ગયું છે. વાર્તાનાયકના મનમાં જે કપોળકલોપનાનાં તરંગો ચાલતા હતા તે અગાઉ આખી દુર્ઘટના થઈ ગઈ છે. મૃત્યુ પછીની વાત વાર્તામાં જોવા મળે છે. વાર્તાનો અંત જોઈએ-

જ્યારે છાપામાંથી "મેં માથું ઉંચુ કરીને પેલી સામે જોયું તો તે એક સફેદ પીછુંબનીને હળુ-હળુ હવમાં લહેરાવવા લાગી. અને હું? હું મારી જ સાથે નથી એવો એહસાસ લઈને 'ગુજરાત એક્સપ્રેસ' માં રોજ 'અપ-ડાઉન' કરું છું! (પૃ. ૬)

વાર્તાકારે વાર્તાના અંતમાં એક છાપાની કાપલીમાં મૂકેલા સમાચારથી વાર્તા વળાંક લઈ લે છે. મૃત્યુ પછીનું મૃત્યુ કપોળકલ્પના દ્વારા લેખકે વર્ણવ્યું છે. વાર્તાકારે વાર્તામાં પ્રયોજેલ 'કપોળકલ્પના' પ્રયુક્તિનો વિનિયોગ સાર્થક થતો જોઈ શકાય છે.

(ફિસ્શનાલય, વિશાલ ભાદાણી, પ્રથમ આ. ૨૦૧૮, પ્રકાશક. લટ્ટર પ્રકાશન, ભાવનગર. મૂલ્ય. ૧૫૦/-)

. . . .

पंकज सुबीर के उपन्यास ‘ जिन्हें जुर्म-ए-इश्क़ पे नाज था’ में “धर्म और सांप्रदायिकता का प्रतिबिंब :

दीक्षिता. के. ठक्कर (पीच.डी.शोध छात्रा)

उपन्यास का परिचय :

इतिहास उठाकर अगर अध्ययन किया जाए तो धर्म ने मानव जाति का संपूर्ण कल्याण किया हो ऐसा अभी तक कहा नहीं जा सकता, पर धर्म की वजह से जो हिंसा हुई है, वह इतिहास के पन्नों में दर्ज है।

वर्तमान में भी इस गंभीर और जटिल विषय वस्तु को लेकर कई सारे साहित्यकारों ने अपने साहित्य की रचना की है। जिन में से एक है पंकज सुबीर द्वारा रचित उपन्यास “ जिन्हें जुर्म-ए-इश्क पे नाज था ” ।

उपन्यास के आरंभ में सुबीर जी ने लिखा है _ “ ऐसा तो मानव सभ्यता के पिछले चार से पांच हजार वर्ष के ज्ञात इतिहास से ही होता चला आ रहा है । एक सिलसिला है जो थमने का नाम ही नहीं लेता धर्म के नाम पर पूरे विश्व में न जाने कितना कत्लेआम हो चुका है ।(पृष्ठ संख्या ९)

धर्म और हिंसा का इतिहास :

प्राचीन समय की बात करें तो ऐसा माना जाता है कि दुनिया (पृथ्वी) के तीसरे हिस्से की भूमि पे बौद्ध धर्म के अनुयायी हुआ करते थे । हिंदुस्तान में भी बौद्ध धर्म का साम्राज्य था सम्राट अशोक बौद्ध धर्म के अनुयायी थे । अशोक ने बौद्ध धर्म का बहुत प्रचार प्रसार किया था । तत्पश्चात ईसा पूर्व १८५ में राजा पुष्यमित्र शुंग जो कि ब्राह्मण जाति के थे उन्होंने बौद्ध धर्म का उग्र विरोध किया था । ऐसा ऐलान किया था कि “ जो बौद्ध भिक्षुओं का सिर काट लाएगा उसे सोने की मुद्राएं भेंट दी जाएगी ” जिसकी वजह से उस समय बौद्ध भिक्षुओं का नरसंहार हुआ था ।

द्वितीय विश्व युद्ध के समय भी अकेले हिटलर और नाजियों ने ६० से ८० हजार यहूदियों को धर्म के नाम पर मारा था । भारत पाकिस्तान के विभाजन के दौरान लाखों लोगों की जान धर्म की वजह से गई थी । केवल सात से आठ वर्ष के छोटे से समय में भी एक करोड लोगों का वध इस धर्म ने कर दिया ।(पृष्ठ संख्या.११)

प्राचीन युग की बात करें या आज के दौर की बात करें यह बात तय है कि जब भी कोई हुकूमत सत्ता में आई है तब सत्ताधारी ने अपने धर्म को ज्यादा महत्त्व दिया है, और दूसरे धर्मों का

खंडन मंडन किया है । हमारे देश में भी अलग अलग क्षेत्र (राज्य) की बात करें तो यहाँ भी हर धर्म के अंदर जातिगत हिंसा होती रही है । हर जाति अपनी जाति में निम्न जाति खोज लाती है और एक दूसरे का विरोध करती आई है । देश विभाजन के बाद भी हिंदू मुस्लिम के बीच सांप्रदायिक दंगे होते रहे हैं ।

उपन्यास का कथानक और सामाजिक संदर्भ :

पंकज सुबीर का उपन्यास " जिन्हें जुर्म-ए-इश्क पे नाज था " विभिन्न ऐतिहासिक और सामाजिक पहलुओं को समाहित करता है । उपन्यास में लेखक ने दिखाया है कि कैसे धर्म और सांप्रदायिकता ने समाज की सोच और व्यवहार को प्रभावित किया है । रामेश्वर एक प्रमुख पात्र के रूप में कबीर की तरह अहिंसा और बौद्धिकता की बात करता है जो आज के संदर्भ में प्रासंगिक है । सुबीर जी ने रामेश्वर के माध्यम से यह दर्शाया है कि, धार्मिक कट्टरता ने मानव जाति की सोचने और समझने की क्षमता को कमजोर कर दिया है ।

ऐतिहासिक आक्रमण और प्रभाव :

उपन्यास में विभिन्न विदेशी शक्तियों के भारत पर आक्रमण और उनके प्रभाव को भी उजागर किया गया है। इतिहास के विभिन्न दौरों में ब्राहमण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र से लेकर यवन, शक, कुषाण, हूण, अरब, तुर्क, मुगल, पठान, और पुर्तगाली, डच, अंग्रेज, फ्रांसीसी जैसी जातियों के आगमन और उनके प्रभाव को समझने का प्रयास किया गया है ।

कुल मिलाकर, पंकज सुबीर का यह उपन्यास भारतीय समाज, संस्कृति और इतिहास के विभिन्न पहलुओं पर एक विस्तृत दृष्टिकोण प्रस्तुत करता है, जो पाठकों को सोचने पर मजबूर करता है कि धर्म और सांप्रदायिकता ने हमारे इतिहास और समाज को किस प्रकार से बदल दिया है।

यह उपन्यास भारतीय समाज की जटिलताओं और उसमें धर्म के प्रभाव को उजागर करता है । भारत में धर्म के नाम पर आज भी विचार हो रहा है । भारत में जब आर्यों का आगमन हुआ तब से मूर्ति पूजा की शुरुआत हुई है । उससे पहले मूर्ति पूजा नहीं थी। पर हमारे देश की यह विडंबना है कि जब भी किसी व्यक्ति ने मूर्ति पूजा का विरोध किया है तब उसीvकी मूर्ति बना के लोग पूजने लगते हैं ।

रामेश्वर भी शाहनवाज को इसी बात की ओर इंगित करते हुए बताया है कि " मूर्ति पूजा और आडंबरों को दूर करने के लिए डॉ. भीमराव अंबेडकर आए, उन्होंने जीवन स्तर ऊपर उठाने की बात कही मगर आज हो यह गया है कि, उन्ही भीमराव अंबेडकर की मूर्ति की पूजा होने लगी है । कबीर मूर्ति पूजा का विरोध करते थे मगर आज बहुत जगहों पर उन्हीं की मूर्ति पूजा हो रही है । (पृष्ठ संख्या 18)

ईसा पूर्व ५२८ में जब गौतम बुद्ध को ज्ञान प्राप्त हुआ, तत्पश्चात उन्होंने बौद्ध धर्म का प्रचार प्रसार करते वक्त मूर्ति पूजा का विरोध किया था, परंतु आज भी विश्व में सबसे ज्यादा बुद्ध की मूर्तियां पूजी जाती है ।

 धार्मिक कट्टरता और समाज :

लेखक ने विभिन्न धार्मिक संप्रदायों के इतिहास और उनके समाज पर प्रभाव का विश्लेषण करते हुए दिखाया है कि धर्म ने समाज को किस प्रकार से बिगाड़ा है। धर्म का राजनीति में उपयोग समाज को हिंसक और विभाजित कर देता है। यह उपन्यास सांप्रदायिक और धार्मिक कट्टरता की नग्न सच्चाईयों को सामने लाता है, जो पंकज सुबीर की लेखनी की ताकत को प्रदर्शित करता है।

धर्म के नाम पर राजनीति करना सत्ताधारियों का मुख्य आशय रहा है । सन १९९२ में लाखों की संख्या में कारसेवकों ने जो कि हिंदूवादी थे, उन्होंने अयोध्या पहुँचकर बाबरी मस्जिद का विध्वंश कर दिया था, इसके बाद देशभर में सांप्रदायिक दंगे हुए और उसमें कई बेगुनाह मारे गए थे । सत्ता में बैठने के लिए राजनेता धर्म का सहारा लेकर सांप्रदायिकता को निशाना बनाते हैं । देश विभाजन के बाद भी हिंदू - मुस्लिम के नाम पर दंगे फसाद होते आए हैं । सन् २००२ में साबरमती ट्रेन के S६ कोच में मुस्लिमों द्वारा आग लगाए जाने के बाद ५९ कारसेवको हिंदुओं की मौत हो गई। जिसके बाद हिंदू समूहों ने बदला लेने के लिए हमले शुरू कर दीए, जो भारत के स्वतंत्रता के बाद के इतिहास में धार्मिक रक्तपात के सबसे बुरे प्रकोपों में से एक बन गया ।

 धर्म से राजनीति, राजनेताओं का नहीं कोई धर्म :

वर्तमान सियासत की बात करें तो पिछले कई सालों से देश में जो सत्ताधारी है वह भी हिंदू धर्म को केंद्र में रखकर राजनीति करते आए हैं । हालांकि उनका अपना कोई धर्म नहीं होता है । न जाने कब वह पक्ष बदल लें !! अंग्रेजों द्वारा १८५७ के विद्रोह में हिंदू मुस्लिम एकता को तोड़ने के प्रयास, १९०५ में बंगाल विभाजन और उसके बाद भारत विभाजन को इस उपन्यास में बड़े ही मार्मिक ढंग से चित्रित किया है । स्वतंत्रता के बाद कांग्रेस की राजनीति और सांप्रदायिक दंगों का राजनीतिक औजार के रूप में उपयोग करने की रणनीति को भी आलोचना के तहत लिया गया है ।

पंकज सुबीर ने उपन्यास में यह दिखाने की कोशिश की है कि, कैसे धर्म के नाम पर हिंसा और दमन किया जाता है । एतिहासीक आख्यान जैसे महाभारत, रामायण, पुराण और बाइबल में धर्म के नाम पर हिंसा के प्रचार प्रसार को भी आलोचना के तहत लिया गया है कि, सत्य की तलाश और उसकी अभिव्यक्ति करने पर व्यक्ति का दमन किया जाता है ।

इस उपन्यास में दारा शिकोह और महात्मा गांधी के उदाहरणों के माध्यम से यह दर्शाया गया है कि धर्म के नाम पर कट्टरवादी ताकतें हमेशा अपने ही पक्ष के लोगों को मारती हैं, जो

दोनों धर्मों को पास लाने की कोशिश करते हैं। इसी प्रकार, मुस्लिम नेता मोहम्मद अली जिन्ना का भी अपने ही लोगों द्वारा विरोध किया गया था।

उपन्यास की रचना शैली अहिंसा और दर्शन पर आधारित है। पंकज सुबीर ने यह संदेश देने की कोशिश की है कि नफरत करने के लिए इंसान हमेशा कोई न कोई कारण तलाश लेता है, लेकिन प्रेम करने के लिए उसे वजह नहीं मिल पाती। उपन्यास में यह भी दिखाया गया है कि धार्मिक कट्टरता किसी भी मानवीय सभ्यता के लिए सार्थक नहीं है।

पंकज सुबीर का यह उपन्यास 'जिन्हें जुर्म-ए-इश्क़ पे नाज्ज था' समाज के लिए एक महत्वपूर्ण संदेश है, जो यह दर्शाता है कि धर्म और सांप्रदायिकता के नाम पर फैलाई जा रही हिंसा और विभाजन से समाज को बचाने की जरूरत है । यह उपन्यास ऐति- हासिक तथ्यों और बौद्धिकता पर आधारित दृष्टिकोण प्रस्तुत करता है, जो पाठकों को सोचने और विचार करने पर मजबूर करता है।

 समकालीन संदर्भ :

पंकज सुबीर के उपन्यास 'जिन्हें जुर्म-ए-इश्क़ पे नाज़ था' में इतिहास के पात्रों से संवाद स्थापित करके कथाकार अपनी कल्पनाशीलता का परिचय देते हैं। उन्होंने धार्मिक और सांप्रदायिक घटनाओं को सच्चाई के साथ प्रस्तुत करने का कार्य किया है। इतिहास के मुद्दों को फलीभूत करने में ऐतिहासिक सामग्री को सबसे महत्वपूर्ण माना जाता है। इंसान ने अपने फायदे के लिए प्रकृति, सभ्यताओं और संस्कृतियों का भी विनाश किया है।

सुबीर का उपन्यास 'अकाल में उत्सव' किसान जीवन की त्रासदी को व्यक्त करता है और इसे स्वतंत्र भारत के किसान जीवन की त्रासदी का महाकाव्य कहा जा सकता है। 'जिन्हें जुर्म-ए-इश्क़ पे नाज़ था' में भी किसान जीवन की त्रासदी का वर्णन मिलता है। गांव से शहर में पलायन करने वाले परिवारों का वर्णन इस उपन्यास की एक विशेषता है । कथाकार ने ग्रामीण और शहरी जीवन के संबंध को जोड़ने की कोशिश की है ।

रामेश्वर और शमीम के ससुर के बीच वार्तालाप में धार्मिक प्रखंडों की तस्वीर में कबीर की याद आती है । रामेश्वर और शाहनवाज जैसे पात्र प्रतीकात्मक हैं, जो हर समय समाज में पैदा होते रहते हैं । इस उपन्यास में पंकज सुबीर सीधे टकराव नहीं करते, बल्कि उपन्यास के पात्र रामेश्वर के माध्यम से अपने विचार प्रस्तुत करते हैं ।

 निष्कर्ष :

' जिन्हें जुर्म-ए-इश्क़ पे नाज़ था ' की कथावस्तु को किसी गांव या स्थान विशेष के रूप में नहीं देखा जा सकता । यह उपन्यास मौजूदा ध्रुवीकरण के दौर में धर्म के नाम पर होने वाले दंगों का

पर्दाफाश करता है । राजनीति के सत्ताधारी धर्म की आड़ में संप्रदायिक दंगे करवाते हैं, जिससे आम आदमी को नुकसान होता है ।

रामेश्वर अपने कोचिंग सेंटर के माध्यम से शिक्षण कार्य को बढ़ावा देते हैं और मानवीय मूल्यों को विकसित करने में बल देते हैं। पंकज सुबीर की कथा शिल्प, तर्क पद्धति, तेवर और अभिव्यक्ति इस उपन्यास में दिखाई देती है। उपन्यास की भाषा सरल, सहज और बोधगम्य है । कथाकार ने मुहावरों और लोकोक्तियों का भी प्रयोग किया है ।

इस उपन्यास की रचना प्रक्रिया समाज, धार्मिक, संप्रदायिक और ऐतिहासिक मुद्दों से संवाद करती है । पंकज सुबीर की लेखनी एक नए पाठक वर्ग को तैयार करती है और युवा पीढ़ी को व्यापक बहस के लिए आमंत्रित करती है । उपन्यास इस बात को स्पष्ट करता है कि 'जिन्हें जुर्म-ए-इश्क़ पे नाज़ था' उन गुनाहगारों की नस्ल अभी खत्म नहीं हुई है। बहुत सारे लोगों के रूप में अभी वे लोग बाकी हैं और आने वाले समय में भी बाकी रहेंगे ।

 संदर्भ ग्रंथ :

 पंकज सुबीर जी का उपन्यास " जिन्हें जुर्म-ए-इश्क़ पे नाज़ था " (२०१९)

शिवना प्रकाशन, सीहोर (म.प्र)

 पंकज सुबीर जी का उपन्यास " अकाल में उत्सव " (२०१६)

शिवना प्रकाशन, सीहोर (म.प्र)

"श्रमिक व मज़दूर वर्ग की विडम्बना : पर एक प्रकाश"

रमीला जे. कारिया

(शोध छात्रा)

अरुण कमल आधुनिक हिन्दी साहित्य में समकालीन दौर के प्रगतिशील विचारधारा संपन्न अकाव्यात्मक शैली के ख्यात कवि है। अरुण कमल हिन्दी की कविता में तब दाखिल होते हैं जब देश में आजादी से मोहभंग की निराशा, संशय और आशंका का कोहरा घना हो रहा होता है ।

अरुण कमल नई कविता के कवि हैं। उन्होंने अपनी कविताओं में भारतीय मजदूरों, श्रमिकों, किसान वर्गों की दुर्दशा का वर्णन किया है। जब हम इनकी कविताओं को पढ़ते हैं तब उनकी कविताओं में दिखता है कि जो पूरे देश का पेट भरता है उसी को खुद अपना पेट भरने के लिए उधार पर जीना पड़ रहा है । अरुण कमल ने अपनी कविताओं के माध्यम से श्रमिक और मज़दूर वर्ग की विडम्बना की बात भी की है। उनकी प्रमुख कविताओं में से एक है 'अपनी केवल धार' कविता में से पंक्ति यहां प्रस्तुत है.......

" कौन बचा है जिसके आगे

इन हाथों को नही पसारा ।" (**धार**) (१)

जो मज़दूर वर्ग होते हैं उनको अपना पेट भरने के लिए सबके सामने हाथ फैलाना पड़ता है। वो परिश्रम करते हैं दूसरों का पेट भरने के लिए। यह हमारे समाज के मजदूरों की बहुत बड़ी विडम्बना है।

" अपना क्या है इस जीवन में

सब तो लिया उधार

सारा लोहा उन लोगों का

अपनी केवल धार । " (२)

जो श्रमिक और मज़दूर होते है उनका जीवन उधार पर बंधक बना हुआ होता है । जो कुछ भी उनके घर में होता है सब उधार का मांगा होता है । समाज में बहुत सारी समस्याएं मौजूद है। कवि ने इस कविता 'धार' के माध्यम से निर्धन मजदूरों की स्थिति का अंकन किया है । अरुण कमल के द्वारा मजदूरों का सब कुछ शोषक लोगों के पास बंधक होता है। मजदूरों के पास सिर्फ विपरीत परिस्थितियों से संघर्ष करने की क्षमता होती हैं । यहां मजदूरों की विवशता को संवेदनात्मक रूप में प्रस्तुत किया है । उनके जीवन की यह विडम्बना है कि उसका शरीर भी महाजन के पास आश्रित ही रहता है ।

भारतीय किसान की समस्या यह है कि वह सभी को खिलाता है, दिन – रात मेहनत के बाद भी उसे दो समय भरपेट भोजन के लिए जूंझना पड़ता है । सरकार अनेक योजनाएं चलाती हैं पर किसान के दिन नहीं बदलते ।

जब कवि ने कविताएं लिखी थी तब भी यही हाल था और आज के वर्तमान समय में भी यही हाल है । हम देख सकते हैं कि वर्तमान समय में कितने सारे किसानों ने आत्महत्या कर ली हैं । देश में बढ़ रहे किसानों की आत्महत्या के मामले सामने आते हैं । हमारे देश में हर साल हजारों किसान और मजदूर वर्ग आर्थिक तंगी के चलते आत्महत्या करते हैं । सरकार कहती है कि उसने किसानों की आत्महत्या के मामलों को कम करने के लिए कई कदम उठाए हैं, लेकिन आज की मौजूदा स्थिति क्या है ?

हम देख सकते हैं कि महात्मा गांधी जी ने काफी समय पहले 'हिंद स्वराज' में लिखा था...., " पहले लोग खुली हवा में अपने को ठीक लगे उतना काम स्वतंत्रता से करते थे । अब हजारों आदमी अपने गुजारे के लिए इकट्ठा होकर बड़े कारखानों में या खानों में काम करते हैं। उनकी हालात जानवरों से भी बदतर हो गई है । उन्हें सीसे वगैरा के कारखानों में जान को जोखिम में डालकर काम करना पड़ता है । इसका लाभ पैसेदार लोगों को मिलता है । पहले लोगों को मार – पीट कर गुलाम बनाया जाता था; आज लोगों को पैसे का और भोग का लालच देकर गुलाम बनाया जाता है ।"

आज के समय में भी हम देखे तो गांधीजी का यह कथन बिल्कुल सार्थक साबित होता है । औधोगिक क्रांति के लिए शोषक और शोषित वर्ग के बीच की खाई और गहरी हो गई है ।

अरुण कमल की कविता 'मुक्ति' में एक रिटायर्ड स्कूल मास्टर की विवशता का चित्रण किया गया है। जो जीवन के संघर्षों के कारण जूझता हुआ समय के अभाव के कारण अपने खुद के बेटे को ही पढ़ाने के लिए समय नहीं निकाल पाता है। उस मास्टर ने दूसरो के बच्चों का जीवन संवारा है किन्तु स्वयं अपने परिवार के लिए कुछ नहीं कर पाया इस बात का गम उसे सताता है। इस मे एक पंक्ति है..... **आज मैं सेवा –मुक्त हूं, आजाद; /क्या किया मैने इस जीवन में/ सयानी लड़कियां, बच्चे, कच्ची गृहस्थी।** (३)

'खुशबू रचते है हाथ' कविता में अगरबत्तियां बनाने वाले मजदूरों का चित्रण हुआ हैं। जिनमें बच्चे, बूढ़े, जवान, स्त्रियां, बीमार आदि सभी तरह के मजदूरों की बात है। ये जो मज़दूर है वे खुद गंदगी में रहते हैं परंतु अपनी मेहनत से खुशबूदार अगरबत्तियां बनाते हैं ताकि इन गंदगी के बीच दुनिया में उसकी खुशबू फैला सके।

" यहीं इस गली में बनती हैं

मुल्क की मशहूर अगरबत्तियां

इन्हीं गन्दे मुहल्लो के गन्दे लोग

बनाते हैं केवड़ा गुलाब खस

और रातरानी। " (४)

कैसी विडम्बना है कि एक ओर तो दुनिया के सभ्य लोग इन गंदे मुहल्लों में रहने वाले लोगों से घृणा करते हैं तो दूसरी ओर इन्हीं के द्वारा बनाई गई अगरबतीयो को ईश्वर के सामने जलाकर अपनी इच्छापूर्ति के लिए प्रार्थना करते हैं ।

अरुण कमल की इस कविता ' खुशबू रचते हैं हाथ ' सामाजिक विषमताओं को बेनकाब करती हैं । किसकी और कैसी कारस्तानी हैं जो वर्ग समाज में सौंदर्य की सृष्टि कर रहा है और उसे खुशहाल बना रहा है, वहीं वर्ग अभाव में गंदगी में जीवन पसार कर रहा है ? लोगों के जीवन में सुगंध बिखेरनेवाले हाथ भयावह स्थितियों में अपना जीवन बिताने पर मजबूर हैं । क्या विडम्बना है कि खुशबू रचनेवाले ये हाथ दूरदराज के सबसे गंदे और बदबूदार इलाकों में जीवन बिता रहे हैं स्वस्थ समाज निर्माण में योगदान करनेवाले ये लोग इतने उपेक्षित हैं । आखिर कब तक ?

'डेली पैसेंजर' में एक कामगार औरत है जो हर रोज घर से काम पर निकलती है और फिर श्रमरत थका हुआ शरीर लेकर शाम को वापस घर लौटती हैं ताकि फिर अगले दिन काम पर लौट सके । वह ट्रेन की भीड़ में सीकड़ पकड़े खड़ी है । कवि को उससे सहानुभूति होती है और वह उस औरत को बैठने की जगह दे देते है । वह कवि के बगल में आकर बैठ जाती है ।

" सहसा मेरे कंधे से

लग गया

उस युवती का माथा

लगता है बहुत थकी थी

वह कामगार औरत

काम से वापस घर लौट रही थी

एक डेली पैसेंजर । " (५)

' ओह बेचारी कुबड़ी बुढ़िया ' में एक बुढ़िया मजदूरिन है जो कोयला तोड़ती है, दूसरे के घरों में जाकर जूठे बर्तन साफ करती है और उसके बदले में लोगों की उपेक्षा सहती है । अंत में इसी उपेक्षा को सहते हुए एक दिन वो मृत्यु को प्राप्त हो जाती हैं ।

" और अचानक बैठे – बैठे सांस रुक गई

अभी तो चल सकती थी कुछ दिन मजे से

ओह बेचारी कुबड़ी बुढ़िया । " (६)

वर्तमान समय में मानवीय संवेदना जड़ हो गई है जैसे एक मनुष्य का दूसरे मनुष्य के साथ कोई सरोकार ही नहीं हो । हम देखते हैं कि अगर कोई व्यक्ति किसी दूसरी व्यक्ति के साथ संबंध रखता भी है तो उसके पीछे भी उसका कोई स्वार्थ छुपा होता है । जैसे बस दिखावे के संबंध निभाते हैं सब । ‘ फिर वही आवाज ’ कविता में मजदूरों के रोने की आवाज से कवि का हृदय उद्दीग्न हो उठा है । कवि को लगता है कि ये रोने वाले मजदूर उसके अपने ही हैं । किसान, श्रमिक और मजदूरों को उनकी आवश्यकतानुसार ही रोजगार मिलता है । जब खेतों में धान की रोपाई या कटाई होती हैं तभी उनको रोजगार मिलता है । जो राजनीतिज्ञ होते हैं वे अपने लाभ के लिए इन पर राजनीति करने से भी नही चूकते । यहां पर कवि को इन मजदूरों से अपना कोई

विशेष संबंध प्रतीत होता है ।

“ वे मज़दूर मारे गए

वे बच्चे मारे गए

बोकारों पथड्डा बड़हिया विश्रामपुर

कोई कहीं, कोई कहीं

वे मारे गए । ” (७)

'एक यात्रा' कविता में मजदूरों के दल द्वारा फाग के गीत गाकर यात्रा पूरी करने का अत्यंत सुंदर तरीके से वर्णन किया गया है ।

"कोई नहीं जानता कब बन्द हो जायेंगी कौन – सी मिलें

किनकी होगी छंटनी, किनकी कटेंगी तनखाहें,

सब रह गए थे घर पर दो – एक दिन फाजिल।" (८)

'स्नान – पर्व' कविता में मज़दूर स्नान का स्वाभाविक चित्रण किया गया है । कवि ने यहां मज़दूर के अभाव और विवशता को दिखाने का प्रयास किया गया है ।

"धो लेने दो

मल – मल कर साफ कर लेने दो

नदी की काली मिट्टी से

देह की मैल

नदी, तुम अपनी धार को

लटाई पर लपेटे धागे – सा ढील दो

पटा दो उस मजदूर का शरीर

उस खेत को पटा दो ।" (९)

'दरजिन' कविता में शौकिया तौर पर शुरु किए गए काम से अपनी रोजी – रोटी की समस्या को हल करने वाली दो बच्चों की मां है जो दर – दर भटककर अपने लिए काम मांगती हैं, पर फिर भी उसे काम नहीं मिलता है ।

" तो बीबी जी बोलिए कब आवे

जिस वक्त हुक्म कीजिए

सिलाई ? बाहर से आधे पर तो

सीती हूं बीबी जी, छुपाना क्या है

यह नहीं कि उनसे कम आपसे जादे

जी ? इससे कम ? गुजारा नहीं होगा

सोचिए केतना काम है बीबी जी

टांकते – टांकते ऊंगली फट जायेगी

क्या बीबी जी क्या कहती हैं ?

नहीं !

नया फैशन का ?

दरजी से ? ठीक है बीबी जी ।" (१०)

अरुण कमल की कविता 'होटल' में काम करने वाले लड़के के बारे में बताया गया है। उस लड़के को देखकर कवि का हृदय व्यथित हो जाता है और खाने के लिए उठा हुआ हाथ वहीं जड़ हो जाता है । कवि लिखते है,

" जैसे ही कौर उठाया

हाथ रुक गया ।

सामने किवाड़ से लगकर

रो रहा था वह लड़का

जिसने मेरे सामने

रक्खी थी थाली ।" (११)

अरुण कमल की कविताओं को खास विशेषता यह है कि उनका मजदूर चित्रण है वो किसी भी विशेष वर्ग के मजदूरों तक सीमित नहीं है बल्कि बूढ़े हो गए इंसान जिनके लिए अपना घर है वो घर न होकर एक तपता हुआ रेत हो जाए उनके लिए घर छोड़कर जाना आवश्यक है । यहां पर कवि ने कारखानों में काम करते मजदूरों की विवशता को भी दिखाया है । अधिक दुःख की बात तो यह है कि शासक वर्ग के विचार और सिद्धांत शासित वर्ग के भीतर भी समा गए हैं, जिसका परिणाम यह हुआ कि हर आदमी खुद को शिकारी समझता है कोई जो शिकार है वह है समाज ।

हम देख सकते हैं कि अब जो शोषित वर्ग है वो अपनी ताकत को पहचान कर अन्याय के खिलाफ लड़ने की जो उनकी क्षमता उनमें विद्यमान है वह अरुण कमल की कविताओं में दिखाई देती है । अरुण कमल की कविताएं उन्हें इस विषम परिस्थितियों से जूझने की प्रेरणा देती हैं । इस प्रकार देखे तो अरुण कमल ने अपनी कविताओं के माध्यम से मजदूरों और श्रमिकों के सुख, दुःख, उनकी विवशता, विडम्बना आदि सभी पक्षों को अभिव्यक्ति दी है । आज वर्तमान समय में आवश्यकता इस बात की है कि समाज के विकास में जो मज़दूर और श्रमिक नींव निर्माण का कार्य करते हैं उसके बदले में हमारा भी कर्तव्य बनता है कि हम उनकी समस्याओं को समझें । हमे उनसे संवाद स्थापित करने की कोशिश करनी चाहिए, उन्हें उनके अधिकारों के प्रति जागरूक करना चाहिए । यह सब इसलिए करना चाहिए क्योंकि जो मज़दूर है वो मानवीय समाज के विकास के आधार है और समाज के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं ।

संदर्भ सूची :

१.अरुण कमल, अपनी केवल धार, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, तीसरा संस्करण – १९९९, पृ. १६ (११)

२.अरुण कमल, सबूत, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, दूसरा संस्करण – १९९९, पृ. १४

३.महात्मा गांधी, हिंद स्वराज, शिक्षा भारती, दिल्ली, संस्करण – २०१२, पृ.२६

४.' खुशबू रचते हैं हाथ ',अपनी केवल धार, अरुण कमल, पृ. ८० (४)

५.'ओह बेचारी कुबड़ी बुढ़िया' , अपनी केवल धार, अरुण कमल, पृ. ३० (६)

६.'फिर वही आवाज', अपनी केवल धार, अरुण कमल, पृ. २८ (७)

७.‘ स्नान पर्व ’, अपनी केवल धार, अरुण कमल, पृ. ६७ (९)

८.‘दरजिन’, अपनी केवल धार, अरुण कमल, पृ. ४०–४१ (१०)

९.अरुण कमल, अपनी केवल धार, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, तीसरा संस्करण – १९९९, पृ. १३ (८)

१०.वही, पृ. ३७ (३)

११.वही, पृ. ८५ (५)

१२. वही, पृ. ८८ (१,२)

१३.अरुण कमल, सबूत, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, दूसरा संस्करण – १९९९, पृ. ४४

१४.वही, पृ. ४५

"दलित जीवन का दर्द"

(जोसेफ मेकवान के साहित्य के उपलक्ष्य में)

गढवी आशारिया विश्रामभाई

पी.टी.सी.,बी.ए., एम. ए.

प्रधान आचार्य

खाखरावास प्राथमिक शाला मुंद्रा कच्छ

पी.एच.डी. शोधार्थी

क्रांतिगुरु श्यामजी कृष्ण वर्मा कच्छ यूनिवर्सिटी

परिचय-

जोसेफ मेकवान, जिन्हें दलित साहित्य के पितामह, जंगम विद्यापीठ, वंचितों के पैरोकार जैसे कई उपनामों से जोसेफ मेकवानजी को जाना जाता है।जोसेफ मेकवानजी ने चरोतरी समाज में व्याप्त छुआछूत को साहित्यिक अभिव्यक्ति दी है।

जोसेफ मेंकवान गुजराती साहित्य के जाने-माने और लोकप्रिय लेखक रहे हैं। गुजराती दलित साहित्य के प्रणेता एवं प्रमुख रचनाकार के रूप में गुजराती साहित्य में उनका योगदान बहुमूल्यवान है,न केवल दलित साहित्य के रचयिता बल्कि मुख्यधारा के एक महत्वपूर्ण रचनाकार के रूप में भी उभरे। विषय विविधता, और गुणवत्ता की दृष्टि से उनकी रचना को व्यापक स्तर पर लोगों ने स्वीकार किया है।

*जन्म और बचपन:

जोसेफ मेकवान का जन्म 09/10/1936 को आणंद जिले के तृणोल गाँव में हुआ था। उनके पिताजी, इग्नास मेंकवान, एक शिक्षक थे और घर पर कुछ खेती भी करते थे। उनका पैतृक गांव औड जिला-आनंद है। उनकी माता का नाम हीरा था। कम उम्र में उनकी मृत्यु के बाद, उनके पिता (मूल नाम डाह्याभाई हरखाभाई मास्टर) ने दूसरी शादी की। कठोर पिता और सौतेली माता ने जोसेफ को घर और खेत की उचित देखभाल दी। इस प्रकार, आर्थिक बाधाओं और भावनाओं की कमी ने उनकी परीक्षा ली। उनका कहना है कि "गरीबी और प्यार की चाहत ने उन्हें कई तरह से आकार दिया है।

जोसेफ के बचपन की बात करें तो जोसेफ का बचपन बेहद अभावों में बीता। लेखक इसे इस प्रकार शब्दों में व्यक्त करता है।- "आठ साल की उम्र में गांव के गहरे कुएं से अधमना, की रस्सी से बारह गाड़ी पानी निकालना, घर की सफाई से लेकर बर्तन की सफाई तक का काम और देशी घंटी में

अनाज डलना, घास काटना, दो गायों की देखभाल, सौतेली माता के साथ बेटों को अच्छी तरह से कोई भी कमी ना रहे इसी तरह संभालना,जलाऊ लकड़ी इकट्ठा करना, खेत की बाड़ काटना - यह सब मेरा जीवन था, जो पढ़ने की इच्छा से प्रेरित था। , अंततः वर्नाक्यूलर फाइनल के लिए अध्ययन किया, फिर स्वतंत्र रूप से अध्ययन किया, रात में प्रूफरीडिंग की और कॉलेज के प्रोफेसर बने और बाद में सेंट जेवियर्स हाई स्कूल आनंद में शिक्षक बन गए।

जोसेफ मेकवान अपने हृदय की वेदना को व्यक्त करते हुए कहते है - "मैं अपनो का प्रेम पाने के लिए घर में भटकता रहा हूँ। बारह पहर तक मैं वेदना का निरंतर साथी रहा हूँ।" एक छोटे बच्चे को जो माता-पिता का प्यार मिलना चाहिए,वह प्यार पाने के लिए, वह प्यार की भूख मिटाने के लिए रात दिन भटकता रहा हूं।,”

* जोसेफ मेकइवान के साहित्य में दलित पीड़ा:

बीसवीं सदी के नौवें दशक में वानप्रस्थ में प्रवेश की उम्र में जोसेफ को कलम दोबारा मिली। गुजरात में दलित साहित्य का प्रारंभिक दशक। आरक्षण विरोधी मुद्दे और दलित साहित्य आंदोलन के उन दिनों में, जोसेफभाई 'व्यथाना वितक' (1985) लेकर आए और पूरे साहित्य में सनसनी बन गए। दलित परिप्रेक्ष्य में गहरी रुचि दिखाने वाला जोसेफ मेकवान का उपन्यास खेड़ा जिले के गांवों में पटेलों और ठाकोरों के समाज से घिरे बुनकर समुदाय के जीवन संघर्ष की कहानी का दस्तावेजी मूल्य है। तो 'व्याथाना वितक' पढ़ते समय हमारी संवेदना रुदन करने लगती है । हमारे रोंगटे खड़े हो जाते हैं। तो लेखक को कितना कष्ट हुआ होगा? शोषित समाज दुनियाभर का दुःख सहते हुए,अपना जीवन कष्ट से और संघर्ष से व्यतीत करते हुए अपना सर हर हमेशा ऊंचा रखा। इस गुजराती दलित साहित्य की कथाओं को प्रस्तुत करने के लिए जोसेफ मेकवान जैसे साहित्यकार मिले वह सिर्फ दलित साहित्य के लिए ही नहीं बल्कि गुजराती साहित्य के लिए भी सद्भाग्य है ।

हमारे महान साहित्यकार रघुवीर चौधरी दलितों की खुमारी को अपने शब्दों में इस प्रकार रखते हैं- *(आंगड़ियात) दलित पुरुषों का अन्याय के प्रति प्रतिरोध, प्रेमियों का प्रेम और संयम, वर्ग संघर्ष के समान अंतर्संघर्ष और कुछ त्यागने की भावना दृश्य घटनाओं जैसी व्यक्त हुई है। "

जोसेफ मेकवान एक जीवनवादी लेखक हैं, एक प्रतिबद्ध लेखक हैं। वह अपने शब्दों में लिखते हैं 'मैं कला का अनुमोदन करता हूं, लेकिन जीवन की कीमत पर कला की पूजा करना मुझे कतई मंजूर नहीं है।' इस लेखक का साहित्य लोकप्रिय है और उपन्यास, जीवनी निबंध आदि में लिखा गया है लघुकथा: इन तीनों ने गद्य साहित्य की विधाओं में अपना कार्य पूर्ण अधिकार एवं गुणवत्ता के साथ किया है।

रचना-लेखन के बारे में उनकी अपनी राय, प्रतिबद्धता कहें तो, उन्होंने इस तरह रखी है: "मैं जीवन के प्रति प्रतिबद्धता, सत्य के प्रति प्रेम, भावना के साथ ईमानदारी के साथ लिखता हूं। मुझे

मानवता के चरणों में सिर झुकाना पसंद है। मैं अपनी अयोग्यता को जानता हूं।" ठीक है, मैं जानता हूं, लेकिन मनुष्य में अच्छाई देखने के लिए, भले ही मुझे कड़वे अनुभव हुए हों, मेरा विश्वास बिल्कुल कम नहीं हुआ है, यह प्रेरक शक्ति है, जो मेरे पात्रों में ताकत भरती है, यह सिर्फ एक तथ्य है मेरे जीवन में कहीं न कहीं बाकी किरदारों में भी वही भावना उभरती है।"

आंगलियात', 'व्याथा ना वितक' जोसेफ मेकवान और कुन्दनिका कापड़िया का उपन्यास 'सात पगला आकाश मां (1984) के प्रकाशन के साथ, आधुनिकतावादी साहित्य का दबाव हटा और अनुआधुनिक साहित्य की घंटियाँ गूंज उठीं दलित साहित्य, नारीवादी साहित्य और ग्राम चेतना साहित्य नये सिरे से खुलता है। ये रचनाएँ सामाजिक और सांस्कृतिक सन्दर्भों में भी मूल्यवान लगती हैं।

आंगलियात' जो कि मुख्य शीर्षक है, जिसका का अर्थ है कि जब एक महिला तलाक लेकर दूसरी शादी कर लेती है तो उसके साथ होने वाले बच्चे को सभी लोग आंगलियात कहते हैं। इसके पात्रों की कलात्मकता सराहनीय है। इसकी भाषा और कथानक इसे गुजराती भाषा के सर्वश्रेष्ठ उपन्यासों में से एक बनाते हैं।

आंगलियात' जनपद में उपेक्षित और शोषित लोगों के संघर्ष के बारे में बात करना शुरू करता है, इसमें वर्ष 1935 से 1960 तक मध्य गुजरात के चरोतर-डाकोर-ओड के आसपास के ग्रामीण समाज का चित्रण ध्यान आकर्षित करने वाला है। दलित-पीड़ितों का तो है ही, लेकिन कहानी के माध्यम से मुख्य रूप से वालजी, टीहो, दानो, जीवन, कंकू और मेठी जैसी महिला पात्रों का अन्याय के खिलाफ संघर्ष किया जाता है। . कृति की सफलता इस बात में पढ़ी जा सकती है कि कृति की विशिष्टता बोली की शक्ति के साथ कथा मोड़ से स्पष्ट रूप से उभरकर सामने आई है।दलितों और महिलाओं पर होने वाले क्रूर अत्याचारों को दर्शाने वाली इस कहानी में ऊंची जातियों की अक्षम्य अमानवीयता दिखाई देती है।

जोसेफ मेकवान के अन्य कार्यों में भी प शोषकों के विरुद्ध द्न्द्व उभरकर सामने आता है - चरित्रों में निहित मूल्य - नैतिकता - प्रेम, मानवता और ईमानदारी, परिश्रम और संघर्ष करके हक़ का खाने का रवैया आदि के कार्यों को प्रस्तुत किया गया है।

जोसेफ मेकवानजी के समय में गुजरात में कपड़े की मिल का मध्याह्न था (1950-70) इस उद्योग ने ग्रामीण बुनकरों के रेशम उद्योग को नष्ट कर दिया। परिणाम स्वरूप दलित छोटे-मोटे श्रम करने लगे। जोसेफ मेकवान के साहित्य में इस तरह के श्रम करने की असहनीय पीड़ा का वर्णन किया गया है। शोषण तो किसी भी कमजोर व्यक्ति पर हजार प्रकार से किया जाता है, जो ज्ञात होता है कि जोसेफ जैसे रचयिता ने ऐसे ही कष्टों के बीच रहकर 'लक्ष्मण की अग्निपरीक्षा' उपन्यास लिखा, जिसमें नायक एक विधवा से विवाह कर ब्रहमचर्य का पालन करता है। मित्र-भाई, और युगल। इस

उद्देश्य से लेखक ने आदर्श ईसाई परिवार का मानवीकरण किया है, हालाँकि, “मारी परनेतर” और'मनखानी मीरा मीरांत’ दोनों उपन्यासों में दलित समाज ही नारी पर अत्याचार करता है, इसका मार्मिक चित्रण है। 'मारी परनेतर' की गौरी किन्नर और निर्दय पति को त्याग देती है। लेकिन अपने मन में मन हुआ नहीं पा पाती, जहर घोलकर जीवन भी त्याग देती है । समाज में अच्छे इंसान को ज्यादा कष्ट और पीड़ा मिलती है। 'मनखानी मीरांत' की गुणवंती गुनियल है,और सच्चाई बताए बिना नहीं रहा जा सकता. बात सिर्फ इतनी है कि इसमें कुछ भी शामिल नहीं है सिर्फ एक सच्चाई बताने की वजह से एक जगह से दूसरी जगह भटकना पड़ता है।

‘बिज-त्रिज ना तेज' चरोतर के वाघरी समाज की कहानी है, जो चोरी को एक पेशा मानता है, उसे समाज के सर सरफिरे वेलजी की लड़की पूनम के लिए रविशंकर महाराज के बोचासन आश्रम का एक शिक्षित युवा गुनियल शिक्षक भूपत मिलता है, लेकिन पूनम का पिता रेल की भूपत से कहता है कि तुम चोरी की विद्या में पारंगत हो जाओगे तो ही पूनम तुझे बहू के रूप में मिलेगी । भूपत ज्ञान के लिए लड़ता है और समाज में रोशनी फैलाता है। जब तक व्यक्ति को जीवन की सभी आवश्यकताएं या उसके लिए कमाने के साधन नहीं मिल जाते, तब तक विषमताएं दूर नहीं होंगी, जब कुछ लोग इसका आनंद आराम से लेंगे और बहुसंख्यक लोग इसे देखेंगे भी नहीं, तो समतामूलक सामाजिक व्यवस्था कैसे बनेगी?

छह कहानी संग्रहों में विभिन्न विषयों पर 80 से अधिक कहानियाँ देने वाले जोसेफ मेकवान की उल्लेखनीय कहानियों में से लगभग बारह-पंद्रह मणिलाल ह.पटेल ने उजागर की है। अन्य कहानीकारों की तुलना में यह भी स्वागत योग्य है। - “मेरी कहानी कहने की शुरुआत एक कहानी से होती है, मेरा पसंदीदा साहित्य एक कहानी है। लेकिन मैंने हमेशा कहानी को एक सच्चा उपकरण माना है।

जोसेफ मैकवान की प्रसिद्ध कृति “व्यथाना वितक' कोई कल्पना नहीं है। जीवन के विभिन्न रूपों की अभिव्यक्ति. इसमें वात्सल्य, भोलापन, शरारत, पाखंड और यहाँ तक कि क्रूरता भी है। लेकिन इसका पसंदीदा पहलू पीड़ा है... कोई किसी तरह के प्रवाह के भंवर में घूमता है... फिर भी धड़कता है। अपने मन्याला में आदमी कहीं न कहीं खुद को अभिव्यक्त करने की कोशिश कर रहा है।

जोसेफ कुछ कहने के लिए कहानी लिखते हैं, वह कहानी को सामाजिक दर्शन और मानवीय नियति को व्यक्त करने का माध्यम मानते हैं।शोषितों के दुख-दर्द का वर्णन कर उपेक्षितों को जगाना, ढालना, तैयार करना है, इसीलिए कहानी यहां है।उपाय से अधिक महत्वपूर्ण है साधन।लेखक लिखता है कि- “मेरी कहानी मेरे अनुभव के संसार को आत्मसात कर उसे शब्दों में पिरोने से बनी है।व्यक्त करने के बजाय, मैं मन की एक निश्चित अवस्था से गुज़रता हूँ। 'स्केच' ख़त्म करने के मुझे शांति का अनुभव होता है, लेकिन कहानी ख़त्म होने के बाद मेरे दिमाग़ में कभी ख़त्म नहीं होती, चलती रहती है।

इन कहानियों में वास्तविक जीवन की समस्याएं हैं जो ग्रामीण जीवन के परिसर में हृदय-चेतना को प्रकट करती हैं। लोकभाषा में बुनावट लेखक की रचनाशीलता का भी द्योतक है, कस्बे और शहर का माहौल।लेकिन उनकी कहानी कहानियों में आती है. गरीबी, शोषण, अवमूल्यन के अलावा समसामयिक जीवन की समस्याएँ उनकी हैं।कहानी के विषय होते हैं कभी-कभी कहानी घटनाओं की स्थूलता तक ही सीमित रहती है।

इस संग्रह की अधिकांश कहानियों की तरह, कहानी 'परभुदा पटेल नो मामेरू' फ्लैशबैक से शुरू होती है, इस कहानी में गांव में सत्ता और संपत्ति के लिए दलितों के बीच संघर्ष होता है और दलित ब्राह्मणों द्वारा शिकार होते हैं। वनिया, पटेल, लोभ लालच देकर दलितों की जमीन भी हड़प ली जाती है। तथाकथित सवर्ण के दिखाने और चबाने के दांत अलग-अलग हैं, उसका पाखंडी दिमाग उजागर हुए बिना नहीं रहता।दलित संवेदनाएं और दो वर्गों के बीच संघर्ष इस काम के मूल में हैं। सवर्ण परभुदा दलित पात्रों इच्छो, नाथो, रतन आदि का शोषण करता है। परभुदा नाथा की जमीन हड़प लेता है और दाना को मार देता है। गांव में दलितों, मुसलमानों और हिंदुओं के बीच एकता और सहकार था, लेकिन आने वाले चुनावों के कारण दरार पड़ गई।" उनके बीच सब कुछ बिखरा हुआ था। कहानी में सन् 1948 ई. का उल्लेख किया गया है। लेखक की भाषा शैली, वर्णन कला उल्लेखनीय है। तलपदी लहजे के साथ लिज्जतदार बोली में ताजगी आती है जो कहानी को जीवित रखती है। मकनो परभुदा पटेल का नौकर था। इसलिए पटेल के घर, त्योहार के अवसर पर, अच्छे अवसरों और काम पर अधिक यातायात होता था, मकनो परभुदा पटेल की डेली पर मौजूद रहता था।

कहानी के पात्र गीली मिट्टी सुगंध वाले हैं । इसकी जीवंतता वास्तविक पात्रों की है जो आत्मा को छू जाती है। ये पात्र मजदूर वर्ग का प्रतिनिधित्व करते हैं। कहानी का नायक अपने पुरुष अहंकार को संतुष्ट करने के लिए अपनी दो दो पत्नी मोंघी और कंकुडी पर अत्याचार करता है। उनका जीना हराम कर देता है। इस कहानी का हास्य रस कहानी को चार चांद लगा देता है। कंकू द्वारा जेना को खेत में जाने के लिए एक महंगी बत्ती दी जाती है। वह गायब हो जाती है इसका गुस्सा कंकू पर उतारती है। एक स्त्री और एक पुरुष के बीच टकराव पैदा होता है, टकराव की जड़ में बैटरी है। बैटरी जड़ में जमाई है और जमाई की जड़ में मोगली है। यह हास्य रसिक कहानी पढ़ने वाले को बहुत आनंद देता है।यह एक विशिष्ट कहानी है जिसमें पात्रों की भाषा और लय से मुहावरे, कहावतें आदि बनती हैं। मानवता के लिए सभी धर्मों में समभाव, समानता, , सद्भाव आदि की भावना है, जो दो लोगों को समाज में बांधने का काम करती है, लेकिन हमारी सामाजिक व्यवस्था असमानता की बुनियाद पर बनी है ।

दलित सवर्ण पात्रों का प्रेम में पड़ना और अंत में दुखद परिणाम होना, इस तरह का विषय अब नया नहीं है.'रेखानो गृहत्याग' कहानी में इस प्रश्न को थोड़े अलग दृष्टिकोण से दर्शाया गया है। माना

जाता है कि जब तक रोटी-बेटी का मामला नहीं सुलझता तब तक दलितों- बिन दलितों के बीच समानता भाईचारा नही हो सकता है।गैर-दलितों की भावना के कारण दलितों से घृणा, ईर्ष्या,के कारण स्वर्ण रेखा औरदलित मृगेश शादी नहीं कर सकते।कहानी में एक तरफ रेखा का तीव्र मनो मंथन केंद्र में है। रेखा एक तरफ अपने माता-पिता का प्यार, बहन का प्रेम और दूसरी तरफ मृगेश का प्रेम यह दो बिंदु के बीच दुखी है कोई भी निर्णय नहीं ले सकती।जैसा कि कहानी के शीर्षक से पता चलता है, रेखा घर छोड़ देती है लेकिन वह मृगेश के साथ नहीं रह पाती है बल्कि एक साधु बन जाती है और एक विहार में चली जाती है कहानी अप्रत्याशित रूप से समाप्त होती है।

आंगलियात' जैसे प्रसिद्ध दलित उपन्यासों के यह प्रमुख रचनाकार जोसेफ भाई के आगमन के साथ, गुजराती दलित साहित्य एक नई ऊंचाई पर पहुंच गया, आक्रोश और आत्म-दया का दलित साहित्य आत्म-सम्मान का साहित्य बन गया। यह घटित हुए बिना नहीं रहता। 1986 ई. में प्रकाशित इस उपन्यास में उत्पीड़न से पीड़ित, शोषित मानव समाज का दर्द झलकता है इस उपन्यास में उसके उच्च संस्कार, पहचान, अभिजात्य हृदय का चित्रण किया गया है और उस क्षेत्र में रहने वाले पिछड़े, दबे-कुचले लोगों को पुनर्जीवित किया गया है। उपन्यास की शुरुआत में समाज की गरीबी को उसके निवास, रीति-रिवाज, लोक भाषा, आध्यात्मिक ज्योति और निर्दोष लोगों की गरिमा को दर्शाया गया है, जबकि तिहो और वालजी बुने हुए कपड़ों की नीलामी और बेचने के लिए शीलापुर गांव आते हैं। मेघजी पटेल का बेटा दलित लड़की मे मेठी का मज़ाक उड़ाता है, उस समय तिहाराम पराया गांव में हस्तक्षेप करता है और दृश्य को जीवंत बनाता है, उसके बाद, कई घटनाएं घटती रहती हैं टीहो मर्द पुरुष की तरह मेठी को बचता है। जिसके कारण मेठी को टीहो के साथ प्रेम हो जाता है। फिर मेठी का अपहरण हो जाता है। टीहा के दोस्त वालजी की मौत, तिहो, मेठी, दानाजी सभी के दिल को दुखी करती हैं। केरडिया के मूल निवासी चूथवा के साथ मेठी का बाल विवाह, पति-पत्नी के बीच दरार, वह उसके बेटे की मां बन जाती है, चूथिया की यातना से तंग आकर मेठी टीहा के घर आती है और उससे कहती है, कि जब तक चुथिया मर न जाए, तब तक तीहा के साथ घर नहीं बसाना। दूसरी ओर, रत्नपुर में, कंकू डेढ़ साल तक शोक मनाती है, और भवन-भगत और टीहा के अनुरोध के अंत में, वह यथार्थ को स्वीकार करती है और वालजी के चाचा के बेटे धनजी के साथ घर शुरू करती है । टीहा और मेठी को धनजी और कंकू समझते हैं फिर भी वह एक नहीं होते। अब तक चुथीयों जीवित है। अंत में कंकू के मामा की साले की लड़की वाली के साथ टीहाराम विवाह करता है। विवाह के बाद दोनों के बीच मेठी के कारण दरार हो जाती है। घर में झगड़े होते हैं। अंत में गांव के सरपंच के साथ टीहा का झगड़ा होने के कारण संघर्ष होता है। अंत में टीहा को उपचार नहीं मिलता और वह अपने प्राण त्यागता है। टीहा की मृत्यु का दुख मेठी को होता है । मेठी अन्य जल का त्याग करके अंत में टीहा की मृत्यु के 18 में दिन मेठी की भी मृत्यु होती है। जिस जगह पर टीहा को दफनाया गया था उसकी बगल में ही मेठी के देह को दफनाया

जाता है। कृति के अंत में गांव में स्कूल बनवाने की बात होती है ,तब टिहा का पुत्र सात हज़ार रुपए का दान देता है।

वस्तु-संयोजन की दृष्टि से आंगलियात' उल्लेखनीय है। कृति में विभिन्न घटनाओं के अंतर्गुम्फन के कारण कृति एक सुसंगत कथा को बनाए रखने में सफल रही है कई घटनाएँ. यह समृद्ध कहानी काम को उन्मत्त गति से आगे बढ़ाती है। शीलापुर में कपड़ा बेचना या मेठी पर जबजस्ती, पटेलो के साथ नायक का झगड़ा, मेठी का अपहरण, वालजी की मृत्यु, कंकू की कमी, टीहा-वाली की शादी, मेठी का अकेला होना, अठारहवें दिन मेठी की आत्महत्या। टीहा की मृत्यु... आदि मुख्य कथा धाराएँ आंगलियात' उपन्यास को जीवन प्रदान करती हैं। यहाँ लेखक का मुख्य उद्देश्य दमित समाज की कथा कहना है- "यह एक अस्त होती संस्कृति की कहानी है।" एक ऐसा समाज जिसकी लगातार अनदेखी की जा रही है। आंगलियात' सामाजिक व्यवस्था को पुनर्स्थापित करने का प्रयास नहीं है, बल्कि इसका उद्देश्य उसमें निहित सत्यता को पुरस्कृत करना है। 1935 से 1960 तक के ढाई दशकों की कहानी सामाजिक अन्याय और उल्लिखित जाति के प्रति संपन्न उच्च वर्ग की कटु घृणा को भी दर्शाती है।")

'आंगलियात' के बारे में कवि हरीन्द्र दवे कहते हैं - "यह उपन्यास हमारी बंजर भूमि को फलक बना देता है।इतना ही नहीं; मुझे यह पसंद है क्योंकि यह रचनात्मकता से भरपूर है, इसके पात्र अभी मेरा अनुभव का हिस्सा बन गए हैं।"

क्षेत्रीय साहित्य की चौथी लहर में सबसे पहले दलित समाज की अभिव्यक्ति आंगलियात' में होती है, इसलिए धवल मेहता का कहना है कि इस उपन्यास से गुजराती उपन्यास साहित्य की चौथी लहर पैदा होती है।

'आंगलियात' में मूल स्थिति के साथ संभवित स्थितियों के घर्षण को यथासंभव सीमा तक बढ़ाया जाता है। जिससे समस्याएं स्वाभाविक रूप से उत्पन्न होती हैं। पिछले पच्चीस पन्नों में लेखक द्वारा की गई जल्दबाजी इस उपन्यास की एक बड़ी सीमा बनी हुई है। सामाजिक सन्दर्भों को पीड़ित की नजर से देखने की प्रवृत्ति के कारण आंगलियात' में एक मजबूत संघर्षपूर्ण भूमिका देखी जा सकती है। उनके पात्र एक विशिष्ट पहचान बनाते हैं . यह उपन्यास अपने पात्रों के कारण सदैव जीवित रहता है।

* संदर्भग्रंथ सूची-

1. दलित अधिकार (पाक्षिक दिनांक-5/4/2010 लगातार अंक-113) पृष्ठ-11

2. एजेन-पेज-23

3. मणिलाल एच. पटेल - 'कर्ता और कृति' - पाश्वा प्रकाशन प्र.-2013 पृष्ठ-56

4. एजेन-पेज-60

5. डॉ. मोहन परमार - 'समाजमित्र सामायिक' (अंक-10/11 अक्टूबर/नवम्बर-2017) पृष्ठ संख्या-8 से 14

6. जोसेफ मैकएवान' - आंगड़ियात (2010 उन्नत संस्करण)

7. हरीन्द्र दवे - 'जन्मभूमि प्रवास' सामायिक अंक-1986

8. जोसेफ मेकवान- ‘व्यथा ना वितक’ डिवाइन पब्लिकेशंस- संस्करण-जुलाई-2013

9. डॉ. बाबूभाई बारड: 'जोसेफ मेकवान नू नवलकथा विश्व’

AN EMPIRICAL STUDY ON GROWTH AND VALUATION STATUS OF SELECTED PAINT MANUFACTURING COMPANIES IN INDIA

Dr. Paresh J Parmar

Assistant Professor

Government Arts & Commerce Collage, Vanthali (Sorath)

Abstract:

The paint industry is considered as emerging sector in economy. In this study attempt has been mad for identification of growth and valuation of selected companies of paint industry. For this study randomly four paint manufacturing companies have been selected for the study period of 2018-19 to 2022-23. For the measurement of the growth three years sales CAGR in percentage and Three years net profit CAGR have been considered. For the valuation of the selected companies Price to equity ratio and price to book ratio have been considered. For the hypothesis testing one-way ANOVA also performed for the identification any difference between two variables. Out of that ratios there is significant difference have been found in three years CAGR Net profit ratios and Price to Book Ratios because p-value of these ratios indicated less than 0.05. Remaining two ratios Three years CAGR Sales and Price to Equity ratio have not been significantly different during the study period.

Introduction:

The Indian paint industry stands as a dynamic and influential sector, contributing significantly to the country's economic development. With a history spanning decades, it has experienced remarkable growth due to factors such as urbanization, rising incomes, and increased construction activity. As of my last knowledge update in January 2022, the industry is among the largest in the Asia-Pacific region, boasting a consistent compound annual growth rate (CAGR) of approximately 15%. The market size has reached billions of dollars in revenue, fueled by a diverse product range, including decorative paints, industrial coatings, and automotive coatings. The industry's success is rooted in innovation, sustainability, and alignment with international standards. The convergence of technology, changing consumer preferences, and government initiatives will continue to shape its trajectory, making the Indian paint industry a vital contributor to both aesthetics and economic growth. (Standard, 2021)

Literature review:

(Rajender, 2020)has worked on performance evaluation of selected paint companies in India. Any firm's primary goal is to maximize profits. No business can survive in the current, cutthroat environment without making money. Profit is often defined as a company's revenue above its expenses. Analyzing the profitability situation of the company over time is crucial for assessing its financial success. A variety of methods and instruments are available in financial accounting to assess an organization's performance. This study uses statistical approaches to evaluate the data and ratio analysis to examine the financial performance of a selected group of Indian paint firms. The five-year research period runs from 2014–15 to 2018–19. The analysis came to the conclusion that the chosen paint businesses' profitability condition appeared to be good and adequate.

(Olaleya Jo, 2022)has worked on liquidity management and financial performance of selected quoted chemical and paints manufacturing industries in Delta state. In Delta State, Nigeria, this research looked into the liquidity monitoring of a few chosen listed firms. It was decided to use a cross-sectional survey study approach. As of 2020, 1,204 workers were predicted to have been picked from among all responders. The whole workforce of the six (6) chosen quoted chemical and paint manufacturing businesses made up the study's target group. Delta State was divided into three senatorial districts. From each of the senatorial districts, two Local Government Areas (LGAs) were chosen at random. In each firm, one hundred (100) respondents were chosen to represent fifty percent of the overall workforce. A basic random sampling method was used to make the choice. While performing a Pearson Product Moment Correlation Coefficient Analysis, basic percentages were utilized to respond to study queries.

(Onwuchekwa, 2022) Hasanalyzed benchmarking and organizational performance in Berger paints, portharcourt. Descriptive survey research design was employed, and the Taro Yamen formula was utilized to get the sample size of 158 people from the population. The research instrument for this study was the questionnaires. Research questions were interpreted using a bar chart and the straightforward percentage approach, and hypotheses were tested using the chi-square statistical tool. In order to demonstrate the relationship between the independent and dependent variables, this study's conclusions included an interpretation of the test results. From there, recommendations were made regarding the best way to apply benchmarking to promote organizational growth and give businesses a competitive advantage over rivals.

Furthermore, it was suggested, among other things, that management have the ability to recognize potential and competencies.

(Kaur, 2022) has analyzed on status of paint industry of Chhattisgarh. Although the paint industry is not a recent one, it was established in 1902 when two British businessmen founded Shalimar Paints, the first paint plant. The demand for paint in Chhattisgarh and India has surged as a result of growing consumer expenditure, more government-subsidized home loans, government housing programs like "housing for all," and advancements in the real estate, infrastructure, and automotive industries. The paint industry has been present in Chhattisgarh since the state's founding and the state is still expanding. Every paint company is working to grow by concentrating on expanding their product lines, expanding their dealer networks for distribution, developing their brands, developing the skills of their painters, and using cutting-edge marketing strategies including media exposure, digital marketing, and others.

(Nayyef, 2023) has worked on cash conversion cycle: a study of selected paint manufacturing companies in India. Researchers attempted to evaluate the cash conversion cycle of paint manufacturing enterprises in this study. Four firms have been chosen for the analysis on the basis of their net sales from 2011–12 to 2021–22. Data analysis and interpretation have made use of secondary sources of information. Ratio analysis, anova testing, and accounting have all been used as statistical and accounting tools to evaluate the hypothesis. The main conclusions showed that, during the course of the study, there is a considerable difference between the payable and inventory turnover ratios, but not between the cash conversion cycle and the receivable turnover ratios.

Objectives of the study:

- To analyze cumulative annual growth rate in sales for selected companies.
- To study net profit growth rate for selected companies.
- To measure price to earing ratios for the selected companies.
- To identify price to book value ratios for selected companies.

Hypotheses for the study:

H_0 = There is no significant difference among cumulative annual growth rate in sales during the study period.

H_0 = There is no significant difference among net profit growth rate in sales during the study period.

H_0 = There is no significant difference among price to earnings ratios in sales during the study period.

H_0 = There is no significant difference among price to book value ratio during the study period.

Period of the study:

From 2018-19 to 2022-23 have been considered as period of the study.

Scope of the study:

For this study three years CAGR Sale and Three years CAGR net profit is considered as growth ratios and price to equity ratio and price to book ratio have been considered as valuation ratio.

Population of Samples:

All listed paint manufacturing companies have been considered as population of the company out that randomly four companies have been selected as sample of the study.

Data Analysis and Interpretation:

Thee Years CAGR Sales in Percentage:

Years	Akzo Paint	Asian Paints	Berger Paints	Indigo Paints
2018-19	5.14	16.11	19.81	2,214.37
2019-20	1.72	15.84	18.25	46.98
2020-21	-5.64	13.6	14.88	32.21
2021-22	3.87	22.98	20.22	30.05
2022-23	19.52	30.63	28.84	31.07
Average	4.922	19.832	20.4	470.936
Minimum	-5.64	13.6	14.88	30.05
Maximum	19.52	30.63	28.84	2214.37

(Source: *Calculated from annual reports of the selected companies***)**

Over the three-year period from 2018-19 to 2022-23, the Compound Annual Growth Rates (CAGR) in sales for major paint companies reveal diverse performance trends. Akzo Paints exhibited an impressive CAGR of 27.47%, showcasing robust and consistent growth. Asian

Paints demonstrated a healthy CAGR of 18.47%, indicating steady positive expansion. Berger Paints experienced a moderate CAGR of 8.44%, reflecting a slower yet positive growth trajectory. In contrast, Indigo Paints faced challenges with a significant decline in CAGR at -98.58%, primarily attributed to a substantial drop in sales during the second year. The industry's average CAGR of 13.45% underscores overall positive growth, with Akzo Paints leading in performance and Indigo Paints encountering hurdles in the sales landscape.

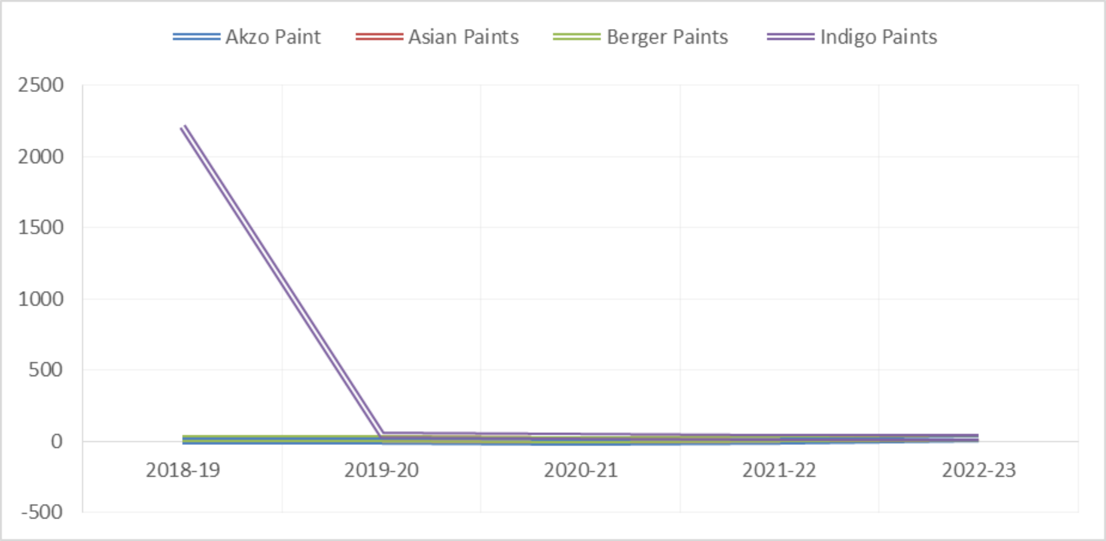

Three Years CAGR Net Profit in Percentage:

Years	Akzo Paint	Asain Paints	Berger Paints	Indigo Paints
2018-19	-0.75	10.82	16.87	418.36
2019-20	0.7	18.57	19.71	73.57
2020-21	0.58	26.64	25.54	425.05
2021-22	17.26	18.53	28.98	76.86
2022-23	18.81	22.61	14.67	66.12
Average	7.32	19.434	21.154	211.992
Minimum	-0.75	10.82	14.67	66.12
Maximum	18.81	26.64	28.98	425.05

(Source: *Calculated from annual reports of the selected companies***)**

Analyzing the three-year Compound Annual Growth Rates (CAGR) in net profit for the specified paint companies from 2018-19 to 2022-23, we observe diverse trends. Akzo Paint demonstrated a modest average CAGR of 7.32%, while Asian Paints and Berger Paints displayed robust figures at 19.434% and 21.154%, respectively, showcasing sustained

profitability. In contrast, Indigo Paints exhibited fluctuating performance with a minimum CAGR of 14.67%, indicating a dip in net profit growth in 2022-23. This highlights the varied financial strategies and market dynamics influencing net profit trajectories, contributing to the sector's overall heterogeneity.

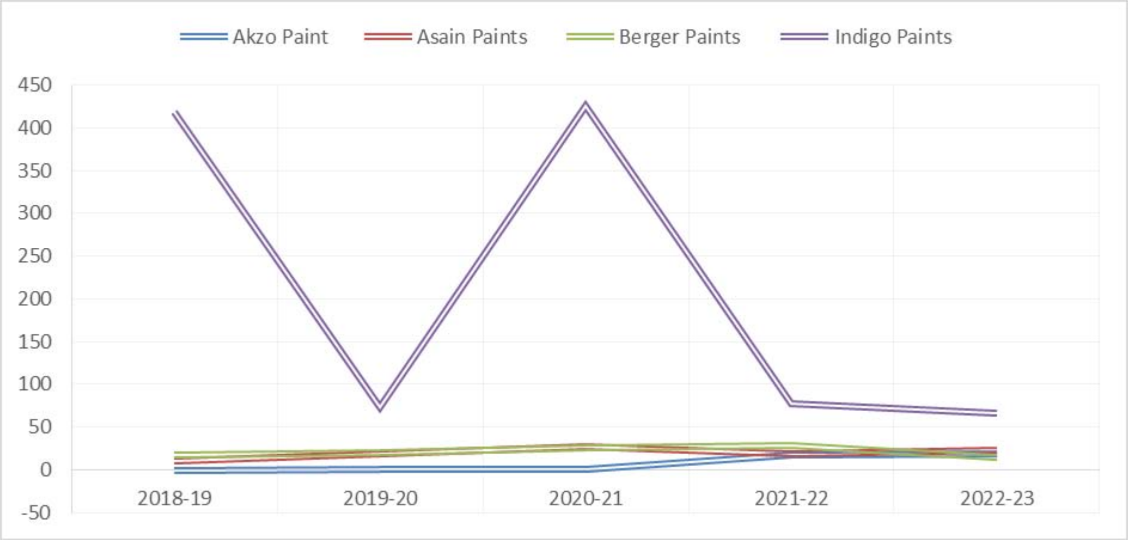

P/E Ratio:

Years	Akzo Nobel	Asain Paints	Berger Paints	Indigo Paints
2018-19	39.23	66.4	52.59	45.88
2019-20	42.45	59.1	61.38	68.34
2020-21	50.35	77.53	86.03	154.07
2021-22	29.96	97.5	67.67	90.88
2022-23	31.27	64.48	54.71	36.36
Average	38.652	73.002	64.476	79.106
Minimum	29.96	59.1	52.59	36.36
Maximum	50.35	97.5	86.03	154.07

(Source: *Calculated from annual reports of the selected companies***)**

Examining the three-year Price-to-Earnings (P/E) Ratios for the specified paint companies reveals varied market perceptions. Akzo Nobel maintained a consistent investor confidence with an average P/E Ratio of 38.652, while Asian Paints demonstrated a higher market valuation with a robust average of 73.002. Berger Paints showcased strong investor interest, averaging a P/E Ratio of 64.476. In contrast, Indigo Paints displayed a more moderate average P/E Ratio of 79.106. These P/E Ratio dynamics highlight diverse investor sentiments, ranging from steady confidence to heightened enthusiasm, shaping the market valuation of these paint companies within the sector.

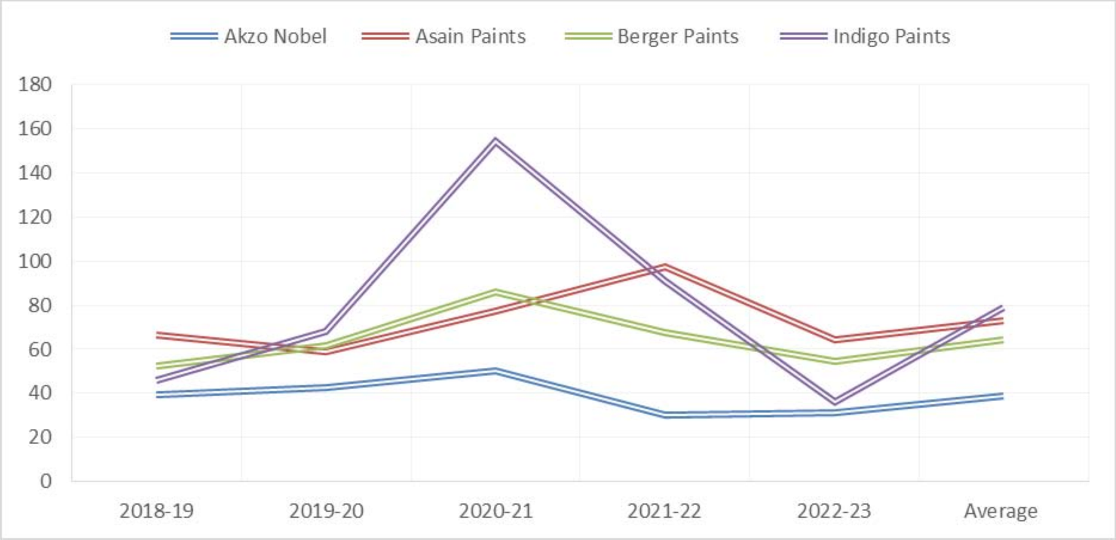

P/B Ratio:

Years	Akzo Nobel	Asain Paints	Berger Paints	Indigo Paints
2018-19	7.18	15.11	12.71	10.3
2019-20	8.11	15.58	18.16	9.3
2020-21	8.16	19	21.99	20.17
2021-22	6.92	21.4	17.31	11.7
2022-23	7.92	16.56	12.57	6.19
Average	7.658	17.53	16.548	11.532
Minimum	6.92	15.11	12.57	6.19
Maximum	8.16	21.4	21.99	20.17

(Source: *Calculated from annual reports of the selected companies***)**

Analyzing the three-year Price-to-Book (P/B) Ratios for the specified paint companies reveals diverse market perceptions. Akzo Nobel maintained a steady book value with an average P/B Ratio of 7.658. Asian Paints demonstrated a higher market valuation of book assets, averaging 17.53. Berger Paints reflected strong investor confidence in book value, with an average P/B Ratio of 16.548. In contrast, Indigo Paints displayed a more conservative average P/B Ratio of 11.532. These P/B Ratio dynamics highlight varied market assessments, ranging from stable book value perceptions to elevated valuations of book assets within the paint sector.

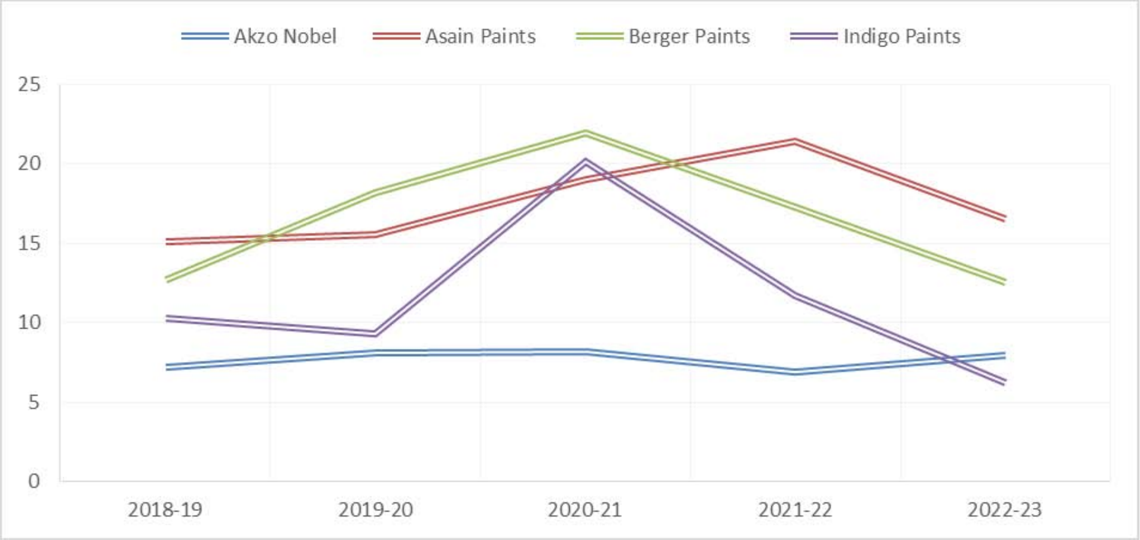

Hypotheses Testing:

Sr. No.	Name of Ratios	*F*	*P-value*	*F crit*
1.	Three years CAGR Sales (%)	1.094846	0.379906	3.238872
2.	Three years CAGR Net Profit (%)	5.236128	0.01041	3.238872
3.	Price to Equity Ratio	2.36374	0.109535	3.238872
4.	Price to Book Ratio	8.36685	0.001423	3.238872

Above table indicated One Way ANOVA at 5% level of significant for ratios namely Three years CAGR Sales growth rate, Three years CAGR Net Profit ratio, Price to Equity ratio and Price to Book Ratios. Out of that ratios there is significant difference have been find in three years CAGR Net profit ratios and Price to Book Ratios because p-value of these ratios indicated less than 0.05. Remaining two ratios Three years CAGR Sales and Price to Equity ratio have not been significantly different during the study period.

Findings:

- Akzo Paints stood out with an impressive CAGR of 27.47%, demonstrating robust growth, while Indigo Paints faced challenges with a notable -98.58% CAGR, signaling a substantial sales decline in the second year. The industry's average CAGR of 13.45% reflects positive overall growth, with Akzo Paints leading the performance spectrum.

- Akzo Paints showing modest growth at 7.32% CAGR, while Asian Paints and Berger Paints exhibit robust profitability with CAGRs of 19.434% and 21.154%, respectively. However, Indigo Paints experiences fluctuating performance, marked by a minimum CAGR of 14.67%, indicating a dip in net profit growth in 2022-23 and contributing to sector-wide heterogeneity.
- The findings underscore diverse investor sentiments in the paint sector, ranging from consistent confidence in Akzo Nobel to heightened enthusiasm for Asian Paints, strong interest in Berger Paints, and a more moderate valuation for Indigo Paints, shaping distinct market perceptions and valuations.
- The analysis unveils diverse market assessments in the paint sector, ranging from Akzo Nobel maintaining a steady book value to Asian Paints and Berger Paints reflecting higher market valuations of book assets, while Indigo Paints exhibits a more conservative stance, shaping distinctive investor perceptions of book value within the industry.

Bibliography

Kaur, S. (2022). An analytical study on the status of paint industries of chhattisgarh . *International journal of economic perspectives* , 1-12.

Nayyef, Y. H. (2023). Cash Conversion Cycle: A study of selected paint manufacturing companies in India. *Journal Dimensie Management and Public Sector* , 2-12.

Olaleya Jo, I. O. (2022). Liquidity management and finanical performance of selected quoted chemical and paints manufacturing industries in Delta State. *International Journal of Humanities social science and Management* , 69-77.

Onwuchekwa, D. (2022). Benchmarking and organizational performance in berger paints, port harcourt . *Bushwealth academic journals* , 5-23.

Rajender. (2020). Performance evaluation of selected paint companies in India . *International journal of management* , 56-60.

Standard, B. (2021). *Indian Paint Industry to growth at 12-13% in FY22: Report* . Delhi : Business Standard .

‘ग्रामीण गुजरात में सामाजिक मूल्यों का ह्रास : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन।

-डॉ.डी.एन.मारू
आसिसंट प्रोफेसर (समाजशास्त्र)
सरकारी विनयन कॉलेज, तलाजा (गुजरात)

सारांश:-

यह लेख ग्रामीण गुजरात में सामाजिक मूल्यों की सूक्ष्म गतिशीलता पर प्रकाश डालता है और उनके क्षरण में योगदान देनेवाले बहुआयामी क्षेत्रों की खोज करता है। गुजरात, अपनी समृद्ध सांस्कृतिक विरासत और पारंपरिक सामाजिक मानदंडों के साथ, सामाजिक मूल्यों के बदलते परिदृश्य की जांच के लिए एक दिलचस्प केस अध्ययन प्रस्तुत किया गया है । समाजशास्त्रीय नजरिए से, यह अध्ययन उन असंख्य कारकों-आर्थिक, सांस्कृतिक और तकनीकी-की जांच करता है, जिन्होंने इस घटना को जन्म दिया है। साक्षात्कार, अवलोकन और द्वितीयक डेटा के विश्लेषण सहित गुणात्मक अनुसंधान विधियों पर आधारित, लेख ग्रामीण समुदायों के ढांचे को नया आकार देने में वैश्वीकरण, शहरीकरण, जाति गतिशीलता और तकनीकी प्रगति के बीच जटिल परस्पर क्रिया को उजागर करता है। इसका तर्क है कि जहां आधुनिकीकरण ने निर्विवाद प्रगति की है, वहीं इसने सदियों पुराने मूल्यों और मानदंडों को चुनौती देते हुए गहरा सामाजिक परिवर्तन भी पैदा किया है। इन गतिशीलता पर प्रकाश डालते हुए, यह लेख ग्रामीण गुजरात में विकसित हो रहे सामाजिक परिदृश्य की गहरी समझ में योगदान देता है और सामुदायिक एकजुटता और सामाजिक कल्याण के लिए मूल्य **ह्रास** के निहितार्थ को संबोधित करने की अनिवार्यता को रेखांकित करता है।

परिचय:-

ग्रामीण गुजरात जो अपनी जीवंत संस्कृति और मजबूत सांप्रदायिक संबंधों के लिए प्रसिद्ध है। पारंपरिक सामाजिक मूल्यों के **ह्रास** के कारण एक गहरे परिवर्तन के दौर से गुजर रहा है। वैश्वीकरण और शहरीकरण से लेकर तकनीकी प्रगति तक के कारकों के संगम से प्रेरित यह परिवर्तन, ग्रामीण समुदायों की एकजुटता और पहचान के लिए गंभीर चुनौतियाँ पैदा करता है। इस लेख में, हम सामाजिक मूल्यों के इस **ह्रास** को रेखांकित करने वाली जटिल गतिशीलता को उजागर करने के लिए एक समाजशास्त्रीय जांच शुरू करते हैं। आर्थिक पुनर्गठन, सांस्कृतिक बदलाव और तकनीकी नवाचारों के परस्पर प्रभावों की जांच करके, हम उन तंत्रों को स्पष्ट करना चाहते हैं जिनके माध्यम से समकालीन ग्रामीण गुजरात में पारंपरिक मानदंडों को नया आकार दिया जा रहा है और उनका विरोध किया जा रहा है।

(१) वैश्वीकरण और आर्थिक पुनर्गठन:-

वैश्वीकरण के आगमन ने आर्थिक एकीकरण और परस्पर निर्भरता के एक नए युग की शुरुआत की है, जिसका गुजरात के ग्रामीण समाज पर गहरा प्रभाव पड़ा है। बहुराष्ट्रीय निगमों के आगमन, बाजार अर्थव्यवस्थाओं के विस्तार और पारंपरिक आजीविका के वस्तुकरण ने सामाजिक संगठन के सदियों पुरानी पैटर्न को बाधित कर दिया है। जैसे-जैसे ग्रामीण समुदाय वैश्वीकृत अर्थव्यवस्था की अनिवार्यताओं से जूझ रहा हैं, कृषि और हस्तशिल्प जैसे पारंपरिक व्यवसाय तेजी से हाशिए पर जा रहे हैं, जिससे सामाजिक भूमिकाओं और पहचानों का पुनर्गठन हो रहा है। गाँव की सीमा से परे आर्थिक अवसरों की खोज ने पारंपरिक सामाजिक ताने-बाने को तोड़ दिया है, रिश्तेदारी के बंधन और सांप्रदायिक एकजुटता को कमजोर कर दिया है।

(२) शहरीकरण और सामाजिक गतिशीलता:-

ग्रामीण-शहरी प्रवास और शहरी केंद्रों के प्रसार से प्रेरित शहरीकरण की प्रक्रिया ने ग्रामीण निवासियों के बीच महत्वपूर्ण सामाजिक गतिशीलता पैदा की है। शहरी जीवनशैली के आकर्षण ने ऊपर की ओर गतिशलता की और आधुनिक सुविधाओं के वादे के साथ, ग्रामीण युवाओं पर एक शक्तिशाली प्रभाव डाला है, जिससे ग्रामीण समुदायों से प्रतिभा और ऊर्जा का पलायन हो रहा है। जैसे-जैसे युवा लोग शिक्षा और रोजगार के अवसरों की तलाश में शहरी केंद्रों की ओर रुख कर रहे हैं, गांव जन सांख्यिकीय असंतुलन और पारंपरिक ज्ञान और कौशल का नुकसान हो है । युवाओं के इस पलायन का सांस्कृतिक मूल्यों के संचरण और ग्रामीण परंपराओं की निरंतरता पर गहरा प्रभाव पड़ता है, जिससे सामाजिक एकजुटता का **ह्रास** होता है।

(३) जातिगत गतिशीलता और सामाजिक स्तरीकरण:-

ग्रामीण गुजरात में सामाजिक संबंधों पर जाति का व्यापक प्रभाव बना हुआ है, जो समुदायों के भीतर समावेश और बहिष्कार की पैटर्न को आकार दे रहा है। जबकि आधुनिकता का विमर्श समानता और योग्यता के आदर्शों का समर्थन करता है, जाति-आधारित पदानुक्रम कायम है, जिससे असमानताएं और सामाजिक विभाजन कायम है । पारंपरिक व्यवसायों के **ह्रास** और नए आर्थिक अवसरों के उद्भव ने स्थापित जाति भूमिकाओं को बाधित कर दिया है, जिससे संसाधनों और शक्ति पर तनाव और प्रतिस्पर्धा बढ़ गई है। इसके अलावा, दलित और हाशिए की आवाजों की बढ़ती दृश्यता ने प्रमुख जाति आधिपत्य को चुनौती दी है, अधिकारों और सम्मान पर जोर देने के उद्देश्य से संघर्ष और प्रतिरोध आंदोलनों को जन्म दिया है।

(४) तकनीकी प्रगति और सांस्कृतिक परिवर्तन:-

डिजिटल प्रौद्योगिकियों के आगमन ने ग्रामीण गुजरात में एक बड़े बदलाव को उत्प्रेरित किया है। जिससे संचार, उपभोग और सामाजिक संपर्क के तरीकों में बदलाव आया है। स्मार्टफोन, सोशल मीडिया प्लेटफॉर्म और ऑनलाइन मार्केटप्लेस की सर्वव्यापी उपस्थिति ने आभासी और वास्तविक के बीच की सीमाओं को धुंधला कर दिया है। सामाजिक नेटवर्क

और पहचान निर्माण को फिर से आकार दिया है। जबकि प्रौद्योगिकी कनेक्टिविटी और सशक्तिकरण का वादा करती है। यह सामाजिक विखंडन और सूचना अधिभार का जोखिम भी पैदा करती है। नई मीडिया प्रौद्योगिकियों के तेजी से प्रसार ने पीढ़ीगत विभाजन पैदा कर दिया है। पुरानी पीढ़ियाँ पारंपरिक मूल्यों और प्रथाओं से जुड़ी हुई हैं जबकि युवा समूह डिजिटल जीवन शैली अपना रहे हैं। यह सांस्कृतिक विभाजन ग्रामीण गुजरात में परंपरा और आधुनिकता की जटिलताओं को रेखांकित करता है।

निष्कर्ष:-

ग्रामीण गुजरात में सामाजिक मूल्यों का **ह्रास** एक बहुआयामी घटना है जो वैश्वीकरण, शहरीकरण, जातिगत गतिशीलता और तकनीकी प्रगति की परस्पर विरोधी शक्तियों द्वारा आकार लिया गया है। हालाँकि इन परिवर्तनों ने आर्थिक विकास और सामाजिक गतिशीलता के लिए अभूतपूर्व अवसरों की शुरुआत की है, लेकिन उन्होंने जीवन के पारंपरिक तरीकों में गहरा व्यवधान भी पैदा किया है। चूंकि ग्रामीण समुदाय मूल्य **ह्रास** की चुनौतियों से जूझ रहा है, इसलिए समग्र हस्तक्षेप की तत्काल आवश्यकता है जो समावेशी विकास, सामाजिक एकजुटता और सांस्कृतिक लचीलेपन को बढ़ावा दे। विभिन्न हितधारकों के बीच संवाद और सहयोग को बढ़ावा देकर, हम समुदाय, एकजुटता और आपसी सम्मान के स्थायी मूल्यों पर आधारित ग्रामीण गुजरात के लिए अधिक न्यायसंगत और सुनहरे भविष्य की दिशा में प्रयास कर सकते हैं।

संदर्भ:-

1. ब्राउन , जे . , गांधीज़ राइज़ टू पॉवर (कैम्ब्रिज , 1972)
2. पोकॉक , डी. , कन्बी और पाटीदार, गुजरात के पाटीदार समुदाय का एक अध्ययन (ओयूपी , 1972)
3. हार्डीमैन , डी. , 'खेड़ा जिले में किसान आंदोलन, गुजरात, 1917-34'
4. हार्डिमन , डी. , ' बीसवीं शताब्दी के आरंभिक भारत में प्रमुख किसानों के बीच राजनीतिकरण और आंदोलन ', इकोनॉमिक एंड पॉलिटिकल वीकली , IX (28 02 1976)।
5. चोकसी , आरडी , बॉम्बे गुजरात में आर्थिक जीवन, 1800-1939 (एशिया पब्लिशिंग हाउस , न्यूयॉर्क , 1968)
6. बिशप हेबर , आर. , उत्तरी भारत , एड. लैयर्ड , एमए (कैम्ब्रिज , 1971)
7. Myrdal, Gunnar. 1968. Asian Drama: An Enquiry into the Poverty of Nations. 3 vols. New York: The Twentieth Century Fund.

8. Chakravarty, Sukhamoy. 1987.
Development Planning: The Indian Experience.
London/Delhi: Oxford University Press.
9. Breman, Jan. 1974.
Patronage and Exploitation: Changing Agrarian Relations in South Gujarat, India. Berkeley/Delhi: University of California Press/Manohar.

हिन्दी विषय के प्रशिक्षणार्थियों की सहयोगात्मक गतिविधियों की अभिव्यक्ति में होने वाली त्रुटियों का अध्ययन।

भाविका प्रवीणकुमार कोठारी

पी. एच. डी. स्कॉलर

के. एस. के. वि. कच्छ विश्वविद्यालय

भुज - कच्छ

शोधसार :-

"कला के बिना मनुष्य पूँछ के बिना जानवर के समान है।"

शोधकर्ता ने कच्छ विश्वविद्यालय से सम्बंधित एम.डी.कॉलेज ऑफ एजुकेशन के वर्ष २०२०-२२ और २०२१-२०२३ के हिंदी भाषा प्रशिक्षणार्थियों द्वारा बोलने, मौखिक अभिव्यक्ति, लेखन और कला और नाटकीय अभिव्यक्ति में की गई गलतियों का पता लगाने के लिए यह शोध आयोजित किया गया था। शोध में कुल २७ प्रशिक्षणार्थियों को शामिल किया गया। सउदेश्य नमूने चयन के माध्यम से प्रशिक्षणार्थियों की विभिन्न गतिविधियों का अवलोकन किया, निरंतर अवलोकन एवं मूल्यांकन से यह पाया गया कि प्रशिक्षणार्थी बोलने, पढ़ने, लिखने के साथ-साथ नाटक एवं कला अभिव्यक्ति में भी ऐसी गलतियाँ करते हैं। जैसे, उचित स्वर और हावभाव के साथ बोलना, शब्दों का चयन, बोलने की गति, उचित स्थानों पर रुकना, उच्चारण और विरामचिह्नों की गलतियों पर ध्यान नहीं देना । लेखन के भीतर विषयवस्तु कि सुसंगतता, अनुक्रम, वर्तनी की गलतियाँ और उचित विरामचिह्नों और व्याकरण के उपयोग के मामले में बहुत सारी गलतियाँ करते है। नाटक और कला की प्रस्तुति, सही जगह पर सही उपकरण का उपयोग, उचित पोशाक, अभिनय के साथ-साथ पहनावे और हाव-भाव में गलतियाँ होती हैं।

प्रस्तावना:-

हिंदी में कहा गया है कि,

जहां पहुँचकर जीव उस दिशा में और ऊपर जाना चाहता है।"

शिक्षा का मुख्य उद्देश्य व्यक्ति के सर्वांगीण विकास से सम्बंधित है। सर्वांगीण विकास से व्यक्ति के शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक, धार्मिक, आर्थिक, व्यावसायिक, सांस्कृतिक आदि पहलुओं का विकास होता है। इसलिए व्यक्ति के समग्र विकास में शिक्षा के साथ-साथ शैक्षिक या गैर-शैक्षणिक गतिविधियों के माध्यम से भी व्यक्ति का समग्र विकास करने का प्रयास किया जा सकता है। यदि ऐसी सह-पाठ्यचर्या संबंधी गतिविधियाँ विद्यालय स्तर के साथ-साथ महाविद्यालय स्तर पर भी आयोजित की जाएँ तो शैक्षिक उद्देश्यों की प्रभावशीलता प्राप्त की जा सकती है। ऐसे समय में यदि शिक्षक पाठ्य सहगामी क्रियाकलापों का आयोजन करें तथा विद्यार्थियों के कार्य में पाई गई गलतियों को समझकर उनका निरंतर मूल्यांकन करें तथा उन्हें सुधारने के लिए मार्गदर्शन प्रदान करें तो मेरी राय में व्यक्ति का वास्तविक अर्थों में विकास हो सकता है तथा एक अच्छा और नेक नागरिक बनाया जा सकता है। यह शोध भारत के भविष्य के कार्यबल को आकार देने में शिक्षकों के अमूल्य योगदान को दर्ज करने के उद्देश्य से किया गया था।

शीर्षक:-

हिन्दी विषय के प्रशिक्षणार्थियों की पाठ्य सहगामी गतिविधियों की अभिव्यक्ति के दौरान होनेवाली त्रुटियों का अध्ययन

समस्या का विवरण:-

बी.एड. के हिंदी विषय के प्रशिक्षणार्थियों के द्वारा सह-पाठ्यचर्या संबंधी गतिविधियों यानी बोलने, मौखिक पढ़ने, लिखने के साथ-साथ नाटक और कला की अभिव्यक्ति में होने वाली त्रुटियों का एक अध्ययन

उद्देश्य:-

- हिन्दी विषय के के प्रशिक्षणार्थियों द्वारा बोलते समय की गई गलतियों को जानना।
- हिंदी विषय के के प्रशिक्षणार्थियों द्वारा मौखिक वाचन अभिव्यक्ति के दौरान की गई गलतियों को जानना।
- हिन्दी विषय के के प्रशिक्षणार्थियों की लेखन अभिव्यक्ति में होने वाली गलतियों को जानना।
- नाटक एवं कला के प्रदर्शन के दौरान हिन्दी विषय के के प्रशिक्षणार्थियों द्वारा की गई गलतियों का पता लगाना।

शोध प्रश्न:-

1)क्या बी.एड. के हिन्दी विषय के प्रशिक्षणार्थि की वाक् अभिव्यक्ति में त्रुटियाँ होती होंगी ?

2) क्या बी.एड. के हिन्दी विषय के प्रशिक्षणार्थि के मौखिक वाचन की अभिव्यक्ति के समय गलतियाँ होती होंगी?

3) क्या बी.एड. हिन्दी विषय के प्रशिक्षणार्थि लेखन अभिव्यक्ति में गलतियाँ कर रहे हैं?

4) बी.एड. हिन्दी विषय के प्रशिक्षणार्थि नाटक एवं कला को अभिव्यक्त करने में गलतियाँ कर सकते हैं?

शोध प्रकार:-

यह शोध वर्णनात्मक प्रकार का है क्योंकि प्रशिक्षणार्थियों को उनके सूक्ष्म पाठों, अवकाश पाठों, उनके द्वारा प्रस्तुत विभिन्न कार्यक्रमों, विभिन्न प्रतियोगिताओं और दैनिक प्रार्थना कार्यक्रमों के दौरान निरीक्षण और लगातार निरीक्षण किया जाता है। यह शोध एक गुणात्मक शोध है क्योंकि यह प्रशिक्षणार्थियों की त्रुटियों का वर्णनात्मक तरीके से विश्लेषण करता है।

शोध की क्रियाविधि:-

इस शोध में सर्वेक्षण विधि का उपयोग किया गया है क्योंकि मूल्यांकन के दौरान प्रशिक्षणार्थियों द्वारा की गई गलतियों का लगातार उनके भावों का अवलोकन करके अध्ययन किया गया।

शोध का क्षेत्र:-

प्रस्तुत शोध में बी.एड. के प्रशिक्षणार्थि के द्वारा अभिव्यक्त पाठ्य सहगामी क्रियाओं की अभिव्यक्ति के दौरान हुई गलतियों को शोध का क्षेत्र शिक्षा-प्रशिक्षण बताया गया है एवं अभिनय की अभिव्यक्त के समय होनेवाली गलतियों का अभ्यास करने का होने से इस शोध का क्षेत्र नाट्य और कला भी था।

शब्दावली:-

सह-पाठ्यचर्या संबंधी गतिविधियाँ:- सह- पाठ्यचर्या संबंधी गतिविधियों का अर्थ है अध्ययन और पाठ्येतर गतिविधियाँ।जैसे, कविता, निबंध, काव्य गायन एवं पाठन, कहानी कहना, कहानी लिखना, स्वर काव्य, नाटक, एकालाप, स्वर काव्य, पदपूर्ति, विभिन्न प्रकार के नृत्य आदि।

प्रशिक्षणार्थि :- प्रशिक्षणार्थि का अर्थ है कच्छ विश्वविद्यालय से संबद्ध बी.एड. में अध्ययनरत दो वर्षीय बी.एड. महाविद्यालय के प्रथम एवं द्वितीय वर्ष में अध्ययनरत प्रशिक्षणार्थि।

अभिव्यक्ति:- अभिव्यक्ति का अर्थ है किसी व्यक्ति में शक्तिशाली शक्तियों का संयोजन और उसकी प्रस्तुति।

शोध का महत्व:-

- प्रस्तुत शोध से हिंदी भाषा सीखनेवालों की अभिव्यक्ति के दौरान होनेवाली त्रुटियों का पता चल सकेगा।
- प्रस्तुत शोध के माध्यम से हिन्दी भाषा के प्रशिक्षणार्थि की वाक् अभिव्यक्ति के दौरान होनेवाली त्रुटियों में सुधार हेतु मार्गदर्शन किया जा सकेगा।

- प्रस्तुत शोध के माध्यम से हिन्दी भाषा के प्रशिक्षणार्थि के मौखिक पठन के दौरान होने वाली त्रुटियों को पहचान कर सुधार हेतु निर्देशित किया जा सकेगा।
- प्रस्तुत शोध के माध्यम से हिन्दी भाषा के प्रशिक्षणार्थि की लेखन अभिव्यक्ति के दौरान होने वाली त्रुटियों में सुधार हेतु मार्गदर्शन किया जा सकेगा।
- प्रस्तुत शोध के माध्यम से हिन्दी भाषा के प्रशिक्षणार्थि द्वारा अपनी नाट्य अभिव्यक्ति के दौरान की गई गलतियों का पता चलेगा।

शोध सीमा:-

- वर्तमान शोध एम.डी. कॉलेज के प्रशिक्षणार्थि तक ही सीमित था।
- वर्तमान शोध में केवल हिन्दी भाषा के प्रशिक्षणार्थि को शामिल किया गया है।
- वर्तमान शोध में केवल २०२०-२२ के साथ-साथ वर्तमान वर्ष यानी २०२१-२३ के प्रशिक्षणार्थि को शामिल किया गया है।

दायरा :-

इस शोध का दायरा हरीपर ग्राम स्थित एम.डी. कॉलेज ऑफ एजुकेशन के दो वर्षीय हिंदी विषय के 27 प्रशिक्षणार्थि हैं।

नमूने का चयन:-

सउदेश्य नमूना चयन

उपकरण:-

अवलोकन

माहिती संकलन :-

पाठ्य सहगामी क्रियाकलापों की प्रस्तुति के दौरान हिन्दी विषय के प्रशिक्षणार्थि का अवलोकन करके डाटा माहिती का संकलन किया गया।

माहिती का विश्लेषण और विवेचन:-

वर्तमान शोध में प्रशिक्षणार्थि का निरंतर अवलोकन और उनसे प्राप्त प्रतिक्रियाओं का तदनुरूप विश्लेषण और व्याख्या शामिल थी।

१. क्या बी.एड. हिंदी विषय के प्रशिक्षणार्थि मौखिक अभिव्यक्ति के दौरान गलतियाँ कर रहे हैं?

- बी.एड. हिंदी विषय के प्रशिक्षुओं में मौखिक अभिव्यक्ति के दौरान उच्चारण, हावभाव और आरोह-अवरोह के साथ पठन का भाव, उचित गति और उचित विरामचिह्नों का अभाव देखा गया।

२. हिन्दी विषय के प्रशिक्षुओं से मौखिक पठन के दौरान किस प्रकार की गलतियाँ हो सकती हैं?

- बी.एड. हिंदी विषय के प्रशिक्षणार्थि सिर हिलाकर पढ़ रहे थे, उंगलियों से पढ़ रहे थे, शब्दों को दोहरा रहे थे, सही उच्चारण में गलती कर रहे थे, पढ़ते समय बीच-बीच में ना ना बोल रहे थे,

रुक-रुक कर पढ़ रहे थे, उचित गति और उचित विरामचिह्नों कि गलतियाँ कर रहे थे। पढ़ने के समय कई प्रशिक्षणार्थियों कि सांसे फुल रही थी।

3. हिन्दी विषय के प्रशिक्षणार्थियों से लिखित अभिव्यक्ति के दौरान किस प्रकार की गलतियाँ हो सकती हैं?

- हिन्दी विषय के प्रशिक्षणार्थियों की लेखन अभिव्यक्ति में ताल, अनुक्रम और सुसंगति का अभाव। वर्तनी और उचित विरामचिह्नों की कमी के साथ-साथ सामग्री में एकरूपता में अभाव देखा गया।व्याकरण के नियमों के अनुरूप पाठ की प्रस्तुति का अभाव था।

4. हिन्दी विषय के प्रशिक्षणार्थियों से अपना प्रदर्शन प्रस्तुत करते समय किस प्रकार की गलतियाँ हो सकती हैं?

- हिंदी विषय के प्रशिक्षणार्थियों की प्रस्तुति के दौरान हाव-भाव, संवादो कि प्रस्तुति, अभिनय, वेशभूषा और मेकअप में खामियां देखी गईं। रंगमंच यानि मंच की व्यवस्था के साथ-साथ उपयुक्त उपकरणों के उपयोग में भी कमियाँ थीं।

निष्कर्ष:-

- बी.एड. हिंदी विषय के प्रशिक्षणार्थि मौखिक प्रस्तुति के दौरान वाक्यों को ठीक से प्रस्तुत नहीं कर पाए।
- बी.एड. हिंदी विषय के प्रशिक्षणार्थि मौखिक पठन के दौरान एक अच्छे पाठक की विशेषता के अनुरूप नहीं पढ़ सके।
- बी.एड. हिंदी विषय के प्रशिक्षणार्थियों में लेखन अभिव्यक्ति के समय सामग्री की प्रासंगिकता, सामग्री कि क्रमबध्ध प्रस्तुति, प्रस्तुति के समय व्याकरण एवं अनुबंध का अभाव देखा गया।
- बी.एड. हिंदी विषय के प्रशिक्षणार्थियों में विविध प्रकार के अभिनय कि प्रस्तुति के समय सामग्री की एकरूपता प्रस्तुति के समय विभिन्न प्रकार के अभिनय के नियमों को मद्देनजर रखकर अभिव्यक्त नहीं कर रहे थे।

संदर्भग्रंथ सूची:-

- उचाट डी. (2009) शिक्षा और सामाजिक विज्ञान में अनुसंधान पद्धति। राजकोट: शिक्षा भवन, सौराष्ट्र विश्वविद्यालय।
- पटेल आर.एस. (2008) लघुशोध एम.डी. लघुशोध निबंध सारांश प्रकाशन कॉलेज ऑफ एजुकेशन: 1990 से 1997 अहमदाबाद: जय प्रकाशन।
- पटेल आर. एस। (2008)। एम.एड.लघुशोध निबंध का सार (शिक्षाशास्त्र भवन: 1993 से 2006): (1990 से 1997)। अहमदाबाद: जय प्रकाशन

अक्षरब्रह्मद्वारा परब्रह्मणः प्राकट्यम् : शास्त्रसत्पुरुषवचनाभ्याम्

डॉ. कृष्णः पण्डा

सहायकः अध्यापकः

BAPS स्वामिनारायणसंस्कृतमहाविद्यालयः

सारङ्गपुरम्

परब्रह्म सर्वत्र पर्यभूयमानेषु सर्वजडचिदात्मकपदार्थेषु अनुस्यूततयाऽन्वितोऽस्ति अन्तर्यामिरूपेण आधाररूपेण व्यापकरूपेण कारणरूपेण च । परञ्च, परब्रह्मणः सर्वेषु सत्त्वादप्यक्षरब्रह्मद्वारैव प्राकट्यमस्ति इति मे शोधविषयः विद्यते ।

प्रमाणरत्नाकरग्रन्थे उल्लेखो विद्यते यत् पूर्वपक्षो वदति यत् परब्रह्मणः प्रकटता अक्षरब्रह्मस्वरूप सत्पुरुषद्वारा एवास्ति इति न उचितं, बाधात् । 'मद्रूपमिति मद्वाणी' इति शिक्षापत्रीग्रन्थे स्वस्वरूपत्वेन भगवता स्वामिनारायणेन स्वयमेव कथितत्वात् । स्वामिनारायणसम्प्रदायस्य अनेकग्रन्थेषु आचार्यद्वारा श्रीहरेः प्राकट्यस्य निरूपणात्, यथा च तत् –

पुरुषोत्तमप्रकाशे (४०/१८-१९)

आचार्ये धर्मवंशस्य निवसामि सदा त्वहम् ।

धर्मवत्त्वं विलोक्यास्य स्थिरा मे शेमुषी ननु ॥

तत्पूजनेन पूजा मे मान्या निःसंशयेन तु ।

तत्सम्मानेन मे मानमेवं श्रीहरिरब्रवीत् ॥

हरिलीलामृते (८/४७/५८) **च**

शृण्वन्तु सर्वे मम साधुभक्ताः, गुरू न आचार्यवरौ इमौ तु ।

धर्मस्थितौ सुकृतरक्षकौ नः मोक्षप्रदात्रौ भुवि कीर्तियुक्तौ ॥

हरिसम्भवमहाकाव्ये अत एव धर्मवंशस्य श्रीहरेः च अपृथक्सिद्धत्वं वर्णितं –

जलादिव स्थातुमयं न शक्तो मीनव्रजो मच्छुभधर्मवंशः ।

अस्मात् क्वचिद्भिन्नतया न वर्ते शब्दादिवार्थोऽहमपि क्षणार्धौ ।। (हरिसम्भवमहाकाव्यम् १७/३५)

एवञ्च, स्वेनैव प्रतिष्ठापितानां प्रतिमानां माध्यमेन च श्रीहरिप्राकट्याच्च । श्रूयते खलु श्रीहरिः गोपीनाथदेवमूर्तितो निःसृत्य लीलाविग्रहविरहकातरेभ्यो ब्रह्मानन्दस्वामि-प्रेमानन्दस्वामि-उत्तमनृपादयः स्वदर्शनप्रदानेन सान्त्वयामास[1] ।

तत्र सिद्धान्तवादी कथयति –

सत्यम्, श्रीहरेः प्राकट्यस्य सर्वत्र सत्त्वेऽपि पात्रभेदेन प्राकट्यतारतम्यस्य वचनामृते निरूपणानुसारेण प्रतिमादेशिकादिषु सम्यक्प्राकट्याभावान्न बाधः । कथमेतत् ? निरूप्यते ।

“पुरुषोत्तमो भगवाँस्तु तेषु सर्वेषु कारणत्वेनाऽन्तर्यामित्वेन च प्रविश्य स्थितोऽपि यथा वर्ततेऽक्षरे न तथा प्रकृतिपुरुषयोः”[2] । एतद्वचनामृतानुसारेणाक्षरब्रह्मणि परमात्मनः सम्यक्प्राकट्यस्य निरूपणेन अक्षरब्रह्मस्वरूपसत्पुरुषे सम्यक्प्राकट्यस्यानायासेन सम्भवात् ।

ब्रह्मणि परब्रह्मणः सम्यक्प्राकट्यस्य हेतुनैव शिक्षापत्र्यां निजात्मनो ब्रह्मविभावनायाः प्रशासनस्याऽऽदेशस्य सार्थकत्वेन शिक्षापत्र्या न गौणत्वम् ।

प्रतिमातोऽधिकत्वेन ब्रह्मस्वरूपसत्पुरुषे परमात्मनः प्राकट्यस्य वचनामृते भागवते स्वामिनो वार्तायाञ्च निरूपणात्। तच्च यथा-

प्रत्यक्षो भगवान्न स्याद् यदा भुवि तदा तु ये ।

सन्तस्तन्मिलितास्तेषामाश्रयादपि तद् भवेत् ।।

साधुलक्षणसम्पन्नास्तेऽपि न स्युर्यदा तदा ।

---

[1] मूलजी छगन पंजवाणी, श्रीगढ़पुर दर्शन, पृ.५६
[2] वच.ग.प्र.४१

कृष्णप्रतिकृतेर्भक्त्या तत्स्याद्धर्मयुजा दृढम् ॥

भागवते एकादशस्कन्धे –

नह्यम्मयानि तीर्थाणि न देवा मृच्छिलामयाः ।

ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ (८४/११)

तथैव, अधुना अक्षरब्रह्मद्वारा परब्रह्मणः प्राकट्यमित्यस्य एकः सन्दर्भः दीयते यथा, गुणातीतानन्दस्वामिनो वार्तायां सकलाशयमुपसंहरन्नाह –

“महतां साधूनां सङ्गः साक्षाद्भगवत्सम्बन्धः । तस्मात्परमात्मसुखप्राप्तिः, यतो हि तस्मिन्नेव भगवान् सम्यङ् निवसति । तादृशज्ञानाभावे श्रीहरेः प्राकट्यसत्त्वेऽपि किम् ? ‘अद्य (परमैकान्तिके) सन्ते भगवान् सर्वप्रकारेण निवसति’ इति यो जानाति तत्कृते भगवान् प्रत्यक्षः, तादृशज्ञानाऽभावे परोक्ष एव ।

तदा कश्चन साधुरपृच्छत् ‘प्रतिमा न खलु प्रत्यक्षरूपा: ?’ तदा स्वामी व्याजहार ‘प्रत्यक्षभगवतः साधोश्च चरित्रेषु मनुष्यभावस्याऽऽयाते सत्यमावास्याचन्द्रवत् क्षीयेत । दिव्यभावाऽऽगमने च द्वितीयायाश्चन्द्रवद् वर्धेत’ (इति वचनामृते वृत्तालयद्वादशे कथितम्) प्रतिमाः (स्थिरत्वेन) किमु चरित्राणि विदध्युर्येन मनुष्यभावः समागच्छेत् ? तस्माद् भाषणगमनादिक्रियाशाली एव प्रत्यक्षो भगवान् । किञ्च प्रतिमासु दैवतं सत्पुरुष एव निदधाति । न खलु प्रतिमाः, शास्त्रनिचयः, तीर्थाणि चाऽऽहत्य सत्पुरुषं निर्मान्ति । परमैकान्तिकसत्पुरुषस्तु प्रतिमाः, शास्त्रनिचयं, तीर्थाणि च निर्माति । तस्मात् सम्यग्भगवनिवासयुक्तः साधुरेव प्रत्यक्षो भगवान्”।[3]

ननु श्रीहरिणा स्वयं गदितं यत् 'संवदष्टादशशताधिकैकोनसप्ततितमे (१८६९) कालेऽस्माकं मासपर्यन्तं यदा निद्रा (-समाधिः) प्राप्ता, तदैवम् अभासत यद्वयं पुरुषोत्तमपुरीं गताः । तत्र च जगन्नाथस्य मूर्तिं प्रविश्याऽऽस्म । यद्यपि सा मूर्तिर्दारुमयी वर्तते तथापि तस्या नेत्रेणाहं सर्वमपश्यम् ..... अतः परमेश्वरेण स्वाज्ञया प्रदत्ता पूजार्हा मूर्तिरष्टविधा शास्त्रेषु वर्णिता । तस्यां स्वयं परमात्मा साक्षात् प्रविश्य विराजते। अतः यां मूर्तिं भक्तः पूजयति तस्या मर्यादा प्रत्यक्षभगवन्मर्यादाया अनुसारेण पालनीया..... अष्टविधप्रतिमासु सत्पुरुषे चाहं निरन्तरं निवसामीति'

[3] स्वामिनः वार्ताः (५/३९२)

(वच.ग.प्र.६८)। एतत्कथनानुसारेण सत्पुरुषतुल्यमेव प्रतिमायां प्राकट्यस्य सत्त्वेन त्वत्सिद्धान्तः सत्प्रतिपक्षायते इति चेत् ?

मैवम्,

वचनामृतवृत्तालयदशमोक्तकल्याणहेतुकाग्रताक्रमस्य, भागवतोक्तफल- भेदस्य, स्वामिनो वार्तायामुक्तस्य तर्कस्य चानवकाशत्वेन हेतुना सत्प्रतिपक्षाभावात्। अत एव न सत्पुरुषमाहात्म्यमर्थवादरूपेण स्वीकर्तुमवसरः।

किञ्चात्यन्तिककल्याणहेतुत्वेन प्रतिमामाहात्म्यतोऽधिकानां सत्पुरुष- माहात्म्यनिरूपकाणां वचनामृतानां सत्त्वेनाऽपि मद्धेतोर्बलीयस्त्वेन सत्प्रतिपक्षाभावः।

प्रतिमायाः प्रत्यक्षभगवतश्च भेदनिरूपणमप्यत्र सहायकम्। यथा च तद् वचनामृते- 'यो भगवत्प्रतिमासु साधुषु च नास्तिकभावयुक्तस्तस्य यं भजते स्मरति तस्मिन् प्रत्यक्षभगवत्यपि नास्तिकत्वमायास्यति' इति। (वच.ग.प्र.६८)

किञ्च यदि प्रतिमाद्वारा भगवत्प्राकट्ये स्वीकृते प्रत्यक्षपरोक्षभेद एव विनश्येत्। त्रेतायुग्रोद्भवरामचन्द्रस्य द्वापरसम्भूतवासुदेवस्य च प्रतिमानां वर्तमानकालेऽपि सत्त्वात्। तेन च दुर्गपुरीयमध्यैकविंशतितमवचनामृतोक्त-प्रत्यक्ष भगवल्लाभोऽस्तमेयात्।

किञ्च गोपीनाथदेवप्रतिमाद्वारा विरहकातरान् प्रेमानन्दादिपरमहंसान् सान्त्वनाभावादेव श्रीहरिः स्वयं प्रकटीभूय सान्त्वयामास। प्रतिमाद्वारा भगवतः प्रत्यक्षत्वे श्रीहरेः सान्त्वनार्थं प्राकट्यं निरर्थकं स्यादिति।

स्वामिनारायणसिद्धान्तसुधाग्रन्थे अपि उल्लिखितमस्ति यद् – ननु प्राकट्यमिदं नित्यं वा तन्मात्रकालिकमिति चेन्नित्यमेवेति। तत्कथं स्वगमनोत्तरकालेऽपीति चेत्, स एव स्वेच्छयैव स्वाऽन्तर्धानादनु स्वसकलैश्वर्यसहितमेव स्वनित्यनिवासभूते परमदासभावतो नित्यं स्वभक्तिरते गुरुरूपेऽक्षरब्रह्मणि सम्यक् प्रकटितोऽभिवर्तते। अतस्ते गुरवोऽपि भवन्ति प्रत्यक्षनारायणस्वरूपतया प्रसेवनीया इत्यखण्डितं प्राकट्यम्। तदागमनात्प्राक् कथमासीदिति चेत्, तदाऽपि स्वाऽनुप्रवेशजतत्तदवतारद्वारा तदासीदिति।

अयमत्र विवेकः - परमात्मा स्वयमेवाऽन्यचेतनाऽनुप्रवेशं विनैव गृह्णाति मनुजविग्रहं तदा तस्यैव प्रत्यक्षतयोपासनम्। यथा भक्तिधर्मजः स्वामिनारायणः। तस्यैव पुनर्जातेऽन्तर्धाने समुद्भूतस्वसकलगुणैश्वर्यादिसहितं स्वस्याऽखण्डं दासभावेन धारकेण सकलजननयनगोचरेण धृतमनुष्यविग्रहेण प्रकटगुरुरूपेणाऽक्षरब्रह्मणा प्रत्यक्षत्वम्। अक्षरब्रह्मणो

नित्यं परमात्मदासत्वेऽपि सम्यगखण्डं च परब्रह्मधारकत्वात् प्रकटब्रह्मस्वरूपगुरुरेव प्रत्यक्षनारायणस्वरूपमिति सिद्धान्तः । न च वाच्यं परब्रह्मणोऽप्याधारभूत कथं तद्दासत्वमिति वाच्यम्, तद्धारणस्याऽपि दासभावेन तत्सेवारूपत्वादिति । परम्परया परमात्मप्रत्यक्षताप्रत्ययः एतेषामेव ब्रह्मस्वरूपगुरूणां परमानन्दपरममुक्त्यादिलाभश्च सर्वेषामनवरतः । अत एव गुरुं विषयीकृत्य परमात्मध्यानमानस्याद्यनुष्ठानमिति । तस्यां च परमात्मप्रकटस्वरूपभूतगुरूणां परम्परायां परमात्मसहजानन्दाऽन्तर्धानादनु गुणातीतानन्दस्वामिमहाराजो भगतजीमहाराजः शास्त्रिमहाराजो योगिमहाराजः प्रमुखस्वामिमहाराजः संप्रति विराजमानो महन्तस्वामिमहाराजश्चेति ज्ञेयाः । स्थास्यति भविष्यत्यप्यखण्डितेयं परमात्मप्रत्यक्षताप्रत्यायकगुरुपरम्परा । न चैवं दृश्यते क्वाऽपीति धन्या वयम् ।

इति अक्षरब्रह्मद्वारा परब्रह्मणः प्रकटता शास्त्रवचोभिः ।

अधुना ज्ञास्यामः अक्षरब्रह्मद्वारा परब्रह्मणः प्रकटता अस्ति सत्पुरुषवचनैः ।

अक्षरब्रह्म गुणातीतानन्दस्वामिनोक्तं 'स्वामीनी वातो' इत्याख्य ग्रन्थे

• "જેવા મહારાજ છે ને જેવા સાધુ છે તેને જેમ છે તેમ ન જાણે તે નિરંતર અભાગિયા છે; કેમ જે, છોંતેરાનો મેઘ વરસ્યો ને વૂઠે મેહે કાળ પડ્યો ને ગંગામાં નહાયો ને માથું કોરું રાખ્યું ! અને એમ જાણ્યા વિના આ સત્સંગમાં રહ્યા છે તે તો જેમ છોકરાં, વાછરડાં રહ્યાં છે એમ રહ્યા છે." (૩/૩૫)

• "ગમે તેવો શાસ્ત્રી હોય કે ગમે તેવો પુરાણી હોય, પણ આ પ્રત્યક્ષ ભગવાન ને આ પ્રત્યક્ષ સંત તેની ઓળખાણ જો ન હોય તો તે ખીજડા જેવો છે ને તેને સંગે ટાઢું કે સુખ થાય જ નહિ." (૩/□□)

• "પ્રગટ ભગવાન વિના કરોડ નિયમ પાળે પણ કલ્યાણ ન થાય, અને પ્રગટ ભગવાન ને આ પ્રગટ સાધુની આજ્ઞાથી એક નિયમ રાખે તો કલ્યાણ થાય." (□/□□)

• "આજ તો પ્રગટ ભગવાન છે, પ્રગટ સાધુ છે, પ્રગટ ધર્મ છે, ને આ સમામાં જેને નહિ ઓળખાય તેને પછવાડેથી માથું કૂટવું પડશે." (□/□□)

सद्गुरुनिष्कुलानन्दस्वामिनोक्तं 'सारसिद्धि' इत्याख्यग्रन्थे

પ્રગટ ભક્તિ વ્રજવાસિયે કરી, પરોક્ષ ભક્ત અજ અમરેશ;

જેવું સુખ ગોપી-ગોવાળ પામિયાં, તેવું ન પામિયા વિધિ-ઈશ. ૫

પ્રગટ ભજી ઋષિપતની, પરોક્ષ ભજ્યા ઋષિરાય;

ઋષિપત્નીએ હરિ રાજી કર્યા, ઋષિ રહ્યા પરિતાપ માંય. ૬

પ્રભુ પ્રગટના પ્રસંગ વિના, રહી ગઈ એવા મોટાને ખોટ;

આજકાલના અભાગિયા, દિશ વિના દિયે છે દોટ. ૭

પ્રગટ વિના છે પાંપણા, ભક્તિ કરે છે ભવમાંય;

ખરાં ખાંડતાં કુસકાં, કણ નહિ નિસરે તે માંય. ૮

હરિ-લાડીલા લાડુ જમી ગયા, કેડે પડયાં રહ્યાં પતરાવળાં;

જેથી ભૂખ ન જાય સુખ ન થાય, વણસમઝે ચાટે છે સઘળાં. ૯ (સારસિદ્ધિ : ૨૪)

सद्गुरुनिष्कुलानन्दस्वामिनोक्तं 'भक्तिनिधि' इत्याख्यग्रन्थे

માટે પ્રગટથી જેવી પ્રાપતિ છે, તેવી નથી પરોક્ષની માંય;

એમ ભક્તિમાં બહુ ભેદ છે, સમઝુ સમઝો સદાય. ૭

માટે મુખોમુખની જે વારતા, તે સમ નહિ સન્દેશા તણી;

કાનની સુણી સૌ કહે છે, નથી દીઠી નજરે આપણી. ૮

વાંચી કાગળ કોઈ કંથનો, જેમ નાર અપાર રાજી થઈ;

પણ પ્રગટ સુખ પિયુ તણું, અણુ જેટલું આવ્યું નઈ. ૯

માટે પ્રગટ-ભક્તિ વિના પ્રાપતિ, નથી નર-અમરને નિરધાર;

નિષ્કુલાનંદ કહે જુવો નિહાળી, ઉંડું અંતર મોઝાર. ૧૦ (ભક્તિનિધિ : ૧૪)

सद्गुरुनिष्कुलानन्दस्वामिनोक्तं 'सारसिद्धि' इत्याख्यग्रन्थे

જેમ કોઈ ફુલવાડીનાં ફુલ મેલી, આકાશ-ફુલની આશા કરે;

પાર વિના પરિશ્રમ પડે, સાર થોડું જ મળે સરે. ૩

તેમ પ્રગટ પ્રભુને પરહરી, પરોક્ષમાં કરે પ્રતીત;

તે તો પીયુષનો તરુ પરહરી, કરી છાશ પીવા ચાહે ચિત્ત. ૪ (સારસિદ્ધિ : ૪૭)

सद्गुरुनिष्कुलानन्दस्वामिनोक्तं 'सारसिद्धि' इत्याख्यग्रन्थे

પરોક્ષ ભક્ત રે, પામે નહિ પ્રાપતિ રે; જીવની,જરાય જંપે નહિ ઝાળ રે;

પૂરણ થયાની રે, પ્રતીતિ નવ પડે રે; સંશયવત રહે સદા કાળ રે. ૧

મુખોન્મુખ રે, મળ્યા નથી માવજી રે; કેવા હરિ, જાણી કરશે ધ્યાન રે;

રૂપ અનુપમ રે, કેવું હદે રાખશે રે; જેને અણદીઠે છે અનુમાન રે. ૨

અણમળ્યાની રે, અંતરે આગન્યા રે; પાળશે કઈ પેરે કરી પ્રીત રે;

ધર્મ ને નિ'મ રે, કેમ દૃઢ ધારશે રે; જે નથી, જાણતા હરિની રીત રે. ૩

વણદીઠી વાત રે, વદને શું વદશે રે; નથી આવ્યા, દયા દીઠામાંય રે;

નિષ્કુલાનંદ રે, ન મળેલ નાથના રે ; તેને ધર્મ-નિ'મ ન રહે કાંય રે. ૪(સારસિદ્ધિ, પદ : ૬)

सद्गुरुनिष्कुलानन्दस्वामिनोक्तं 'भक्तिनिधि' इत्याख्यग्रन्थे

પરોક્ષ ભક્ત પામે નહિ, મનમાની મોટી મોજ;

શાસ્ત્ર સર્વે શોધીને, ખરી કરી લ્યો ખોજ. ૪(ભક્તિનિધિ : ૧)

જેટલી ભક્તિ જન કરે છે, પરહરી પ્રભુ પ્રગટને;

તેને ભક્ત કે'વો તે ભૂપની ખોટે, જેમ પાટે બેસાર્યો મર્કટને. ૨

તેણે ફાળ ભરી ફળ જોઈને, કોઈને ન પૂછી વાત;

એમ પરોક્ષ-ભક્તિ બહુ પેરની, લાખો લેખે ખાય છે લાત. ૩(ભક્તિનિધિ : ૧૪)

सद्गुरुमुक्तानन्दस्वामिनोक्तं 'विवेकचिंतामणि' इत्याख्यग्रन्थे

કોઈ કહે હરિ હો ગયે, કોઈ કહે હરિ હોવનહાર;

મુક્ત પ્રગટ કી પ્રીછ બિન, ભટકત સબ સંસાર.

મુક્ત પ્રગટ કે શરણ વિન, ઘર ઘર ભેખ અપાર;

સાધન કર કર મરત હે, લહત ન ભવ જલ પાર.

બાતનકે પકવાનસેં, ભુખ ન ભાગત લેશ;

મુક્ત પ્રગટકિ પ્રિછ બિન, ત્યું સબકો ઉપદેશ.

મુક્ત પ્રગટકિ પ્રિછ બિન, ગુણમય સાધન હોત;

ભગત રહે તિહુ લોકમેં, કાલ કર્મ વસ રોત.

મુક્ત કહે પ્રભુ પ્રગટકો, જાહિ ન સુમરણ ધ્યાન;

ભજન ભક્તિ સબ તાહિકી, બાતનકે પકવાન.(વિવેક ચિંતામણિ : ૪૫)

इतोऽपि,

- પરોક્ષથી ભવ તણો પાર આવે નહિ, વેદ-વેદાંત કહે સત્ય વાણી.
- મંગળરૂપ પ્રગટને મેલી, પરોક્ષને ભજે જે પ્રાણી રે;

  તપ-તીરથ કરે દેવ-દેરાં, મન ન ટળે મસાણી રે.

- *પ્રગટ બિના ક્યોં સુખ પાવે, બહુ વિધિ બાત બનાવે*....ટેક

રવિ રવિ કહે રૈન નહિ જાવે, જલ કહી તૃષા ન બુઝાવે...પ્રગટ.૧

અમૃત કહે અમર નહિ હોવે, ધન કહી ધન હી ન પાવે;

ધન કે કહેરી ધનિક જો હોઈ, નિર્ધન કોઈ ન રહાવે.......પ્રગટ.૨

રાજ કહે રાજ જો પાવે, રંક નજર નહિ આવે;

ભોજન કહે ભૂખ જો ભાગે, વૃથા કષ્ટ કેહી ભાવે.......પ્રગટ.૩

સાચે સદ્ગુરુ બિન સબ દુનિયા, કથી કથી કર્મ કરાવે;

મુક્તાનંદ મિથ્યા સબ કહેની, રહેનીમેં રંગ જમાવે...પ્રગટ.૪

सद्गुरुब्रह्मानन्दस्वामिनोक्तं 'मायापञ्चक' इत्याख्यग्रन्थे

'પ્રગટ પ્રમાણ હરિ બિન પ્રાણી, ક્યું જહાં તહાં ભટકંતા હે;

ઓર ઉપાય કીયે તે કોઈ વિધિ, આત ન ભવ કો અંતા હે.

પ્રગટ પ્રમાણ પુરાણ બતાવે, ગીતા પ્રગટ કથંતા હે;

પ્રગટ પ્રમાણ વિના બ્રહ્માનંદ, સબહી જગત ભરમંતા હે.'

इतोऽपि, सद्गुरुब्रह्मानन्दस्वामिना अवबोधितं यद् प्रकटभगवतः ऋते अतिसमर्थपुरुषोऽपि यावच्छक्यमपि साधनं कुर्यात्तथापि, सः मायायाः दासो एव तिष्ठति, अर्थात् सः मायां तर्तुं न शक्नोति।

કોઉ ઠાડે તપ કરત, કોઉક ઉંધે શિર ઝુલે;

મન કૃતકું સત્ય માન, મોક્ષ મારગસેં ભૂલે

વાસના હૃદય ત્યાગે વિના, વિફલ કરત વનવાસ હે;

કહે બ્રહ્મમુનિ હરિ પ્રગટ બિન, સબ માયા કે દાસ હે. ૧

જડીયાં બુટી જોય, કોઈ કીમિયા બનાવે;

કાહુકે બશ ખીર, કોઉ શમશાન જગાવે.

કોઉક નાગા ફિરત, કોઉક તાપત નિત ધુની;

કોઉક મનકિ કહત, કોઉ કહે હુઈ અરૂ હુની.

ધરી ભેખ ભેદ પાયે બિના, મરત ભુખ અરૂ પ્યાસ હે;

કહે બ્રહ્મમુનિ હરિ પ્રગટ બિન, સબ માયા કે દાસ હે. ૨

અમરી બ્રજી કરત, ઘોર કોઉ હોત અઘોરી;

કોઉક વાચા સિદ્ધ, દેત ધન છોરા છોરી.

કોઉક કરત જલશયન, કોઉક પાવક મહીં પેસેં;

કોઉક પીવત પવન ગુફા, ગિરિવર મહિ બેસે.

પેસત કોઉ પાતાલ માંહી, ઉડત કોઉક આકાશ હે;

કહે બ્રહ્મમુનિ હરિ પ્રગટ બિન, સબ માયાકે દાસ હે. ૩

કરત સરોદા કૂટ, કાલ કષ્ટનકું બાંધે;

ઈડા પિંગલા આદિક, પંચ ભૂતન સ્વર સાધે.

મૃતક જીવાવત કોઉ, કોઉ વિદ્યા સબ જાને;

નિકટ દેખાવત દૂર દૂરકું નિકટ હિ આને;

નવ નિધિ અરૂ અષ્ટ સિદ્ધિ, રહત નિરંતર પાસ હે;

કહે બ્રહ્મમુનિ હરિ પ્રગટ બિન, સબ માયાકે દાસ હે. ૪

કોઉ કરામત કરત, કોઉક જગ સિદ્ધ કહાવે;

કોઉક સાધન કલ્પ, જીર્ણ કોઈ જોબન દર્શાવે.

કોઉ હિમાલય ગલત, કોઉ ગિરિવરસેં ગિરહી.

કોઉ કાશી જાય ધારી, કરવત શિર મરહી.

મુખે ચાર વેદ અરૂ શાસ્ત્ર ખટ, અહોનિશ રખત અધ્યાસ હિ,

કહે બ્રહ્મમુનિ હરિપ્રગટ બિન, સબ માયાકે દાસ હે. ૫ (માયાપંચક)

ब्रह्मस्वरूपयोगीजीमहाराजेनोक्तं यत् सत्पुरुषाः कदापि कर्मकरणपरिणामतया उत्पन्नाः न भवन्ति । अर्थात्, साधनां कृत्वा सिद्धाः न अभवन् परन्तु अनादिसिद्धाः एव सन्ति, साक्षात् गुणातीताः ब्रह्मस्वरूपसाधवः एव सन्ति ।

- ▪प्रसङ्गम् – जूनमासे, एकोनविंशत्यधिकसप्तपञ्चाशत्तमे वर्षे, सयाजिपुरायाम् । सत्पुरुषस्य कृते ‘प्रकटः ब्रह्मस्वरूपः’ इति शब्दप्रयोगः वयं किमर्थं कुर्मः, किमर्थं लिखामः च इति प्रश्नः उद्भूतः । योगिजिमहाराजो उदतरत्, “महाराजः पुरुषोत्तमः अस्ति । श्रीजीमहाराजस्य धाम यः गुणातीतानन्दस्वामी विद्यते, सः सदैव पृथिव्यामेव अस्ति, अस्ति एवञ्च अस्ति ; सः नैव गच्छति । तदक्षरब्रह्मणः वंशः अद्यापि विद्यते । अतः, वयं शास्त्रीमहाराजं ‘प्रकटब्रह्मस्वरूपः’ इति वदामः” ।[4]
- ▪प्रसङ्गम् – जानुआरीमासे, एकोनविंशत्यधिकचतुःषष्टितमे वर्षे, बोचासणग्रामे । वचनामृतदुर्गपुरप्रथमप्रकरणस्य सप्तत्रिंशत्तमं वचनामृतं प्रपाठ्य योगिजिमहाराजो अवबोधितवान्, “भगवान् अर्थात् पूर्णपुरुषोत्तमः तथा च भक्तो नाम अनादिः गुणातीतः । सः सदैव प्रकटो एव विद्यते । भक्तः अर्थाद् गुणातीतः एव । सर्वत्र महाराजः एवमेव दर्शितवान् । महाराजः यथा अनाद्यक्षरे वसत, तथाविधरीत्या नान्यत्र । गोप्यः बह्वीः आसन् परन्तु राधा एव मुख्यगोपी । तथैव, अनादिपुरुषोत्तमः, अनाद्यक्षरब्रह्म च पृथिव्यां सदा विराजमानौ भवतः ।

[4] योगीजी महाराज २/२२७

अनादिगुणातीते महाराजो निवसति एव । अधुना अपि अस्ति, भविष्यति काले अपि निवसिष्यति, तस्य वंशस्य लोपो न भवति" ।[5]

■प्रसङ्गम् – फ़ेब्रुआरीमासे, एकोनविंशत्यधिकसप्ततितमे वर्षे, मुम्बैनगरे । योगिजिमहाराजेन उक्तं "अन्त्यस्य द्वितीये वचनामृते महाराजः लिखितवान्, 'पूर्वस्मिन् काले अस्माकं ये के अपि संस्काराः अभवन्, ते सर्वेऽपि सत्पुरुषस्य योगेनैव अभवन्, तथा च अद्यापि ये केऽपि संस्काराः भवन्ति, तेऽपि सत्पुरुषस्य योगेनैव भवन्ति । सः सत्पुरुषः अनादिगुणातीतः विद्यते। ' इति " ।[6]

■प्रसङ्गम् – मार्चमासे, एकोनविंशत्यधिकसप्ततितमे वर्षे, मुम्बैनगरे। योगिजिमहाराजः उवाच "कर्मणा सत्पुरुषाः नोद्भवन्ति। सत्पुरुषस्य भेदस्तु अनादेरस्ति। अक्षरधाम्नः आगतः सत्पुरुषः अस्ति " ।[7]

ब्रह्मस्वरूपप्रमुखस्वामिमहाराजः अपि अनेकवारं स्पष्टतया कथयामास यत् श्रीजीमहाराजस्य प्रकटता अक्षरब्रह्मद्वारा विद्यते। यथा –

■प्रसङ्गम् – ईसवीय सन् एकोनविंशत्यधिकपञ्चाशीतितमे वर्षे, 'श्रीस्वामिनारायण वेदान्त दर्शन – एक रूपरेखा' पुस्तकस्य लेखनकार्यं प्रचलति स्म, तदा साम्प्रदायिकसिद्धान्तानां स्पष्टतार्थं प्रमुखस्वामिमहाराजस्य सकाशात् मार्गदर्शनाय अन्तिमनिर्णयप्रापणाय च केचन प्रश्नाः पृष्टाः आसन्। स्वामिवर्यैः तेषां प्रश्नानां स्पष्टानि उत्तराणि अपि दत्तानि । तत्र दिनाङ्कः सप्तदश/जानुआरी/ एकोनविंशत्यधिकपञ्चाशीतितमे वर्षे सूर्यपुरतः लिखिते एकस्मिन् पात्रे सत्पुरुषस्य स्वरूपविषये स्पष्टतया लिखितमासीत्, "अक्षरब्रह्मद्वारा प्रकटता विद्यते । शास्त्रीजीमहाराजः योगीजीमहाराजश्च अस्मिन् लोके स्वरूपस्वभावेन देहाकारेण भिन्नौ स्तः, परन्तु तत्त्वदृष्ट्या भिन्नौ न स्तः । अक्षरस्य स्वरूपद्वयं वचनामृतदुर्गपुरप्रथमप्रकरणस्य एकविंशतितमे वर्तते । धामरूपेण सेवायाञ्च उभौ एक एव, तथापि धामरूपस्य शक्तिः अधिकः दृश्यते तथा च सेवायां सामान्यः दृश्यते। तथैव, अस्मिन् लोके ज्ञातव्यः, परन्तु वास्तविकरीत्या भेदो नास्ति।"

■प्रसङ्गम् – दिनाङ्कः सप्तविंशतिः, अक्तूबरमासः, एकोनविंशत्यधिकपञ्चनवतितमे वर्षे, नैरोबीनगरे।

प्रमुखस्वामिमहाराजः मध्याह्नकाले विश्रामाय व्रजति स्म। तस्मिन् समये सद्गुरुविवेकसागरस्वामी नवनीतभाई-ब्रह्मभट्ट इत्याख्य हरिभक्तं प्रकोष्ठे समागत्य पृष्टवान्, "एषः नवनीतभाई ज्ञातुम् इच्छति यद् अक्षरब्रह्मद्वारा महाराजः प्रकटो वर्तते अथवा मुक्तद्वारा ?" स्वामिवर्येण कथितं, "अक्षरद्वारेणैव महाराजस्य प्रकटता विद्यते।"

अपरेद्युः, रसिकभाई तथा च अरविन्दभाई, अस्मिन्नेव विषये अधिकविशेषस्पष्टतायै स्वामिवर्यं पृष्टवन्तौ, "भवन्तः ह्यस्तनदिवसे नवनीतभाईमहोदयं प्रति अक्षरस्य वार्तां कृतवन्तः, तर्हि सः अक्षरः कः ?" स्वामिवर्येण उक्तं, "सा तु मूलाक्षरस्य वार्ता।"

■प्रसङ्गम् – ईसवीय सन् एकोनविंशत्यधिकसप्तनवतितमे वर्षे, सारङ्गपुरे । सारङ्गपुरे साधवः 'स्वामिनारायणवेदान्तदर्शनम्' इत्यस्य अभ्यासं कुर्वन्ति स्म । तत्समये, सत्पुरुषस्य स्वरूपविषये किम् अवगन्तव्यमिति विषये पृष्टस्य एकस्य प्रश्नस्य उत्तररूपेण प्रमुखस्वामिमहाराजः दिनाङ्क

---

[5] योगीजी महाराज ४/२६७

[6] योगीजी महाराज ५/४७७

[7] योगीजी महाराज ६/९७

चतुर्विंशतितमे/जुलाईमासे/एकोनविंशत्यधिकनवसप्ततितमे वर्षे बोचसणादेव लिखिते पत्रे अवज्ञापितम् – "महाराजस्य प्रकटता अक्षरब्रह्मद्वारा अस्ति। वचनामृते महाराजः यस्य साधोः अथवा भक्तस्य उल्लेखः कृतवान्, तेषां कृते योगीजीमहाराजः अकथयत्, यत् ते शब्दाः सन्ति – गुणातीतानन्दस्वामिमूलाक्षरस्य कृते विद्यते, तथा च, यावती सत्ता राज्ञः, तावती सत्ता राज्ञ्याः अपि। अत एव, अक्षरब्रह्मद्वारा प्रकटता विद्यते।"

अत एव, निष्कर्षरूपेण मन्तुं शक्यते यत् श्रीजीमहाराजस्य प्रकटता अस्मिन् लोके अक्षरब्रह्मद्वारैव विद्यते।

श्रीजीमहाराजः येन प्रकटो विद्यते, तस्य गुणातीतसत्पुरुषस्य परम्परा

❖ **अक्षरब्रह्म गुणातीतानन्दस्वामी**

अक्षरब्रह्मगुणातीतानन्दस्वामिद्वारा एव श्रीजीमहाराजः अस्मिन् लोके प्रकटः आसीत्। महाराजस्य अन्तर्धानमनु तद्भौतिकदेहस्य अग्निसंस्कारः लक्ष्मीवाडी इत्याख्यस्थले अभवत्। तदनन्तरं, गुणातीतानन्दस्वामी बहिर्भूमिः गच्छति स्म। मार्गे हरिततृणानि दृष्ट्वा स्वामी विचारं कृतवान्, "अस्य तृणस्य जीवनं महाराजः आसीत्, अतः कियत् हरितं सुन्दरं च दृश्यते! अस्माकं तु जीवनं महाराजः आसीत्, सः तु गतवान्।" एतेन विचारेण सह एव सः मुग्धावस्थां प्राप्तवान्। तत्परिणामेन सः भूमौ पतितवान्। सपदि एव श्रीजीमहाराजः दर्शनं दत्त्वा तम् उत्थाप्य आलिङ्ग्य चोक्तवान्, "हे स्वामिन्! किमर्थं शोकं करोति भवान्? अहं कुत्र अव्रजम्? अहं तु भवति अखण्डं निवसामि, अखण्डं निवसामि, अखण्डं निवसामि। एतया रीत्या वारत्रयं कथितम्"।[8]

एतया,रीत्या श्रीजीमहाराजः अक्षरब्रह्मगुणातीतानन्दस्वामिद्वारा स्वस्य प्रकटतां प्रस्थाप्य, अनेकमुमुक्षुभ्यः स्वसम्बन्धसुखं दत्त्वा अक्षरधाम्नः अधिकारी निर्माणं चक्रुः।

स्थूलरूपेण मूलाक्षरमूर्तिगुणातीतानन्दस्वामिनः अन्तर्धानादनु श्रीजीमहाराजः अक्षरब्रह्मणः एव परम्परया प्रकटो वर्तते, यतो हि स्वामिना स्वयमेवोक्तं, " अहं चिरञ्जीवी अस्मि, तथा च भवतां सर्वेषां शरीराणि तु पञ्चवर्षेषु अथवा दशवर्षेषु विनष्टाः भविष्यन्ति "।[9]

यथा श्रीजीमहाराजेन स्वस्य भाविवंशतया गुणातीतानन्दस्वामिनः अभिज्ञापनं कृतं, तथैव समग्रगुणातीतपरम्परा स्वस्यानुगामिवंशस्य सर्वानपि महिमपूर्वकम् अभिज्ञापनं कृत्वा, तेषु योजनस्यआ आज्ञां दत्त्वा तथा च तेषाम् आज्ञां प्रपाल्य तान् प्रसन्नीकर्तुम् उपदिदेश।

❖ **ब्रह्मस्वरूपः भगतजी महाराजः**

अक्षरब्रह्मगुणातीतानन्दस्वामी प्रसङ्गोपात्ततया नैकवारं भगतजीमहाराजस्य सविशेषमहिमानमुक्त्वा तदभिज्ञापनं कृतम्। तथा च, तेन सह स्वरूप स्य ऐक्यमपि प्रदर्शितम्। यथा –

[8] भगवान् स्वामिनारायण ५/५३९
[9] स्वामिनः वार्ताः ५/६७

- एकवारं अक्षरब्रह्म गुणातीतानन्दस्वामी उक्तवान्, " प्रागजिभक्तः एतादृशीं एतावतीं च सेवां कृतवान्, द्विशताधिकद्विषष्ठिवचनामृतानि सिद्धानि च तेन, तथा च एतावन्तः ज्ञानोपदेशाः यच्छति स्म, अखण्डभजनं कृत्वा अवस्थात्रयं भित्त्वा अक्षरपुरुषोत्तमयोः अपरोक्षानुभवम् अकरोत् । इतोऽपि, आत्मनि तैलधारावद् अखण्डतया महाराजस्य मूर्तिं पश्यति, सः गुरुः न भूत्वा कथं स्थास्यति ? सः तु विनाकारितमपि गुरुः भविष्यति । " इत्युक्त्वा प्रागजिभक्तं स्वगुरुपदं दत्तवान् । तथा च स्वाश्रितानां सर्वेषामपि गुरुतया प्रस्थापितवान् । सर्वानपि निष्कपटं कारयित्वा प्रायश्चित्तदानस्य आज्ञा भगतजीमहाराजं कृतवान् ।[10]
- एकस्मिन् दिने अक्षरब्रह्म गुणातीतानन्दस्वामी कोषाध्यक्ष-अम्बाईदासम् आहूय उक्तवान्, "हे कोषाध्यक्ष ! अहं तु सर्वाः अपि कुञ्चिकाः प्रागजीभक्ताय समर्पितवान् । तथा च, अधुनाऽहं निवृत्तिं नीत्वा अव्यापृतः अस्मि ।" एतद् वचनम् आकर्ण्य कोषाध्यक्षस्य मनसि विचारः आगतः यत् किं स्वामिना मन्दिरस्य सर्वाः कुञ्चिकाः प्रागजीभक्ताय समर्पितम् ? तस्य विचारं अन्तर्यामितया ज्ञात्वा स्वामी उक्तवान्, "हे अम्बाईदास ! चिन्तां मा कुरु, मन्दिरस्य कुञ्चिकाः तु अत्रैव सन्ति, परन्तु अक्षरधाम्नः कुञ्चिकाः प्रागजीभक्ताय दत्तम्मया ।" इत्युक्त्वा तद्भ्रमस्य व्युदासः विहितः तथा च भगतजी महाराजः सर्वप्रकारेण स्वस्य स्वरूपमस्ति, तथा च मोक्षस्य द्वारमपि तद्द्वारा सदा उद्घाटिता भविष्यति, इति मर्म सर्वेभ्यः अवबोधयामास ।[11]
- अन्तिमसमये, जीर्णदुर्गाद् बहिः निःसरणवेलायाम् उपद्वारं स्थित्वा अक्षरब्रह्मगुणातीतानन्दस्वामिनोदितम् – "चत्वारिंशद्वर्षाणि मासचतुष्टयं तथा च दिवसचतुष्टयम् अस्मिन् मन्दिरे स्थिताः, अधुना सत्सङ्गे विचरणं करिष्यामि तथा च मधुमतीनगरे निवासं करिष्यामि । एतत्कथनेन स्वामिना सूचितं यद्यदि मम प्रकटतायाः अभिज्ञानम् इच्छेत् तर्हि मधुमतीनगरस्य प्रागजीभक्ते सर्वे जनाः युञ्जन्तु " ।[12]

अक्षरब्रह्मगुणातीतानन्दस्वामिनि ये जनाः स्नेहेन युक्ताः आसन्, ते सर्वेऽपि स्वामिनः वचनेषु दृढप्रीतिवन्तः आसन्, तथा च सर्वेऽपि ते जनाः भगतजी महाराजे संयुक्ताः, न केवलं युक्ताः, अपि तु तं मनःकर्मवचोभिः प्रसन्नीकृत्य एकान्तिकस्थितेरधिकारिणः ते सर्वे जनाः बभूवुः ।

❖ ब्रह्मस्वरूपः शास्त्रीजीमहाराजः

भगतजीमहाराजः अपि वारंवारं शास्त्रीजीमहाराजस्य सविशेषमहिमानमुक्त्वा तेषां भविष्यवंशतया अभिज्ञापनं प्रदत्तम् । यथा,

- वृत्तालये भगतजीमहाराजः ज्ञानोपदेशं ददाति स्म यदा, तदा तैः सह स्नेहेन युक्ताः साधवः अपि तेषां ज्ञानोपदेशं श्रोतुम् आगच्छन्ति स्म । अन्यत्यागीनां समस्यायाः कारणेन भगतजीमहाराजः अन्यसर्वानपि उत्थापयति स्म, परन्तु यज्ञपुरुषदासं न उत्थापयति स्म । अतः, एकवारं

[10] गुणातीतानन्दस्वामी २/७७४, प्रागजीभक्त ७७
[11] गुणातीतानन्दस्वामी २/७७५, प्रागजीभक्त ८२
[12] गुणातीतानन्दस्वामी २/८९७, प्रागजीभक्त १५५

नारायणचरणदासेनोक्तं, “अन्यान् सर्वानपि भवान् उत्थापयति स्म, परन्तु एनं यज्ञपुरुषदासं किमर्थं उपवेशयति स्म ? तमपि, सर्वैः सह किमर्थं न उत्थापयति भवान् ?” तदा भगतजी स्मितं कुर्वन् कथितवान्, “सः तु मम अत्यन्तप्रियबालः अस्ति, सः तु उपवेक्ष्यति” ।[13]

- भगतजीमहाराजस्य आज्ञया यज्ञपुरुषदासेन चरणारविन्दयुगलद्वयमपि रामरतनदासजीसाधवे अर्पितम् । आचार्यविहारीलालजीमहाराजः एतां वार्तां ज्ञातवान् । सः भगतजीमहाराजाय कुपितवान् । तद् आकर्ण्य भगतजी कथयामास, “चरणारविन्दस्य कर्तारं श्रीजीमहाराजं तं दास्यामि । अतः, बहवः साधवः तत्समीपं स्थास्यन्ति । भवान् तस्य चिन्तां मा कुरु” ।[14]

- वृत्तालयात् मधुमतीनगरमागतं कोषाध्यक्षप्रभुदासं भगतजी महाराजः उक्तवान्, “यज्ञपुरुषदासः तु ठक्कुरवृश्चिकः अस्ति । सः यत्र कुत्रापि गमिष्यति तत्र मुमुक्षून् दष्ट्वा प्रत्यक्षभगवतः प्रत्यक्षसाधोः च अभिज्ञापनं करिष्यति ” ।[15]

- मधुमतीनगरे, अन्तिमावस्थावेलायां सपदि एव भगतजी उक्तवान्, “हे कोषाध्यक्षप्रभुदास ! मां वृत्तालयं नयतु, मां वृत्तालयं नयतु, मां वृत्तालयं नयतु ”, इतिरीत्या वारत्रयं कथितवान् । तदनन्तरं सः धाम प्राप्तवान् । शास्त्रीजीमहाराजः तस्मिन् समये वृत्तालयसंस्थायामासीत् । द्वयोरैक्यं प्रदर्शितम् ।[16]

- भगतजीमहाराजः धाम प्राप्तवान् इति सूचनां राजदुर्गनगरे शास्त्रीजीमहाराजः प्राप्तवान् । सः दुःखी बभूव तदा भगतजीमहाराजः साक्षादेव दर्शनं दत्तवान् । हस्ते पाटलपुष्पकुन्दयोः कण्ठहारः आसीत् तथा च हसन्नेव शास्त्रीजीमहाराजं प्रति उक्तवान्, “एवंरीत्या दुःखी किमर्थमस्ति भवान् ? अहं कुत्र गतोस्मि ? अहं तु भवति अखण्डतया अस्मि, अखण्डतया अस्मि ” इत्युक्त्वा शास्त्रीजी महाराजाय कण्ठहारं अर्पितवान् । तत्समये रामजीभट्टमहोदयः समीपमेव उपविष्टः आसीत् । सः उक्तवान्, “सम्प्रति पृथिव्याः मङ्गलं गतं, भगतजी पृथिव्यां मङ्गलमासीत् ।” तदा शास्त्रीजीमहाराजः उक्तवान्, “सत्पुरुषः पृथ्वीतः कदापि न गच्छति[17] ।”

भगतजीमहाराजस्य अनन्तरं तत्स्नेहिनः साधवः हरिभक्ताश्च सर्वे अपि शास्त्रीजीमहाराजे युक्ताः आसन् । शास्त्रीजीमहाराजस्य ब्राह्मस्थितिमवलोक्य तथा च तज्ज्ञानवार्तामाकर्ण्य सर्वेषामपि प्रतीतिः अभवत् यत् शास्त्रीजीमहाराजः तु भगतजीमहाराजस्य स्वरूपमस्ति ।

❖ **ब्रह्मस्वरूपः योगीजीमहाराजः**

शास्त्रीजीमहाराजः स्वस्य वंशतया अनुगामितया च योगीजीमहाराजस्य वार्तां कृत्वा नैकवारमभिज्ञापनम् अकरोत्तथा च योगीजीमहाराजस्य अपरंपारमहिमा कथितवान् । यथा –

---

[13] प्रागजी भक्त १९६, शास्त्रीजी महाराज १/६६
[14] प्रागजी भक्त १९७, शास्त्रीजी महाराज १/६७
[15] प्रागजी भक्त २९३, शास्त्रीजी महाराज १/१२९
[16] प्रागजी भक्त ५४०
[17] प्रागजी भक्त ५४३, शास्त्रीजी महाराज १/१६६

- ■विक्रमसंवत् एकोनविंशत्यधिकसप्तषष्ठितमे वर्षे, बोचासणे । संस्कृतपठनस्य अनुसन्धाने योगीजीमहाराजः कृष्णजी-अदावर्यं पत्रं लिलेख । तेषामपि पत्रमागतम् । तस्मिन् पत्रे तैः लिखितमासीत्, "स्वामी वदन् अस्ति, पठनीया तु एका ब्रह्मविद्या एव । तथा च वर्तमानकाले, शास्त्रीजीमहाराजः एकमात्र ईदृशः पुरुषः अस्ति, तर्हि तत्सकाशाद् भवान् ब्रह्मविद्या शिक्षयतु, मम आन्तरिकाः आशीर्वादाः सन्ति ।" योगीजीमहाराजः एतं पत्रं शास्त्रीजीमहाराजसमक्षं प्रस्थापितवान् । पत्रं प्रपठ्य शास्त्रीजीमहाराजः प्रसन्नीभूय अवदत्, "भवान् ज्ञानी अस्ति तथा च ब्रह्मविद्यां प्रपठ्य एव आगतवान् अस्ति । भवता सत्सङ्गे बहूनि कार्याणि भविष्यन्ति ।"[18]
- ■विक्रमसंवत् एकोनविंशत्यधिकनवतितमे वर्षे गोमण्डलमन्दिरस्य महन्ततया योगीजीमहाराजाय कण्ठहारं प्रत्यर्पणवेलायां शास्त्रीजीमहाराजः ऊचुः, "ईदृशस्य मूलाक्षरस्वामिनः सर्वोपरि साक्षात् स्थानस्य महन्तः अपि सर्वोपरि तथा च साक्षात् गुणातीतस्वरूप एव भवितव्यः । अत एव जोगीमहाराजम् अद्य आरभ्य अस्य अक्षरमन्दिरस्य महन्तत्वस्य कण्ठहारं धरामि[19] ।"
- ■विक्रमसंवत् एकोनविंशत्यधिकनवतितमे वर्षे गोमण्डलमन्दिरम् । हकामहोदयः योगीजीमहाराजस्य सङ्कल्पस्य वार्ताम् अकरोत् । सः संशयग्रस्तो आसीत् यद् योगीजीमहाराजस्य सङ्कल्पाः पूर्णाः भविष्यन्ति उत न । शास्त्रीजीमहाराजः योगीजीमहाराजस्य महिमानमूचुः, " एषः जोगी तु अनादेः जोगी अस्ति । वचनसिद्धसाधुः विद्यते । सः यान् सङ्कल्पान् विधास्यति, तान् सङ्कल्पान् स्वामीश्रीजी निश्चितरूपेण पूर्णं करिष्यति । ईदृशः तस्य दिव्यस्वरूपमस्ति[20] ।"
- ■विक्रमसंवत् एकोनविंशत्यधिकनवतितमे वर्षे जीर्णदुर्गनगरम् । योगीजीमहाराजस्य पूर्वाश्रमस्य भ्रातरं कमलशीभाईमहोदयं शास्त्रीजीमहाराजः उक्तवान्, "कोटिरुप्यकाणि व्ययीकृते सत्यपि योगीजीमहाराजः न प्राप्यते । व्यासभगवता शास्त्रेषु यावन्ति साधुलक्षणानि लिखितानि, तथापि कदाचित् किमपि लेखने यदि विस्मरणं जातं, तर्हि तानि सर्वाणि अपि लक्षणानि महाराजे साक्षाद्दृश्यते ।"[21]
- ■विक्रमसंवत् एकोनविंशत्यधिकषण्णवतितमे वर्षे केचिदेवं वदन्ति यत् यावत् शास्त्रीजीमहाराजः अस्ति तावत् सर्वमपि सम्यग्रूपेण स्थास्यति । योगीजीमहाराजद्वारा न स्थास्यति, यतो हि स तु साधुस्वभावधारकः । अतः सत्सङ्गस्य स्थितिः एकधारारूपेण न स्थास्यति । सर्वत्र समस्या भविष्यति । अन्यथा, राज्ये अन्तर्भविष्यति । एताः वार्ताः शास्त्रीजीमहाराजः श्रुत्वा विहस्य अवदत्, "यथा योगीजीमहाराजः व्यवहारस्य सञ्चालं कर्तुं जानाति, तथा न कोऽपि अन्यः जानाति । तथा च सत्सङ्गः अपि वर्धिष्यते, योगीजीमहाराजः व्यवहारमोक्षौ उभावपि संचालयिष्यति ।"[22]

---

[18] योगीजीमहाराजः १/६५
[19] योगीजीमहाराजः १/१४६
[20] योगीजीमहाराजः १/१६४
[21] योगीजीमहाराजः १/१७३
[22] योगीजीमहाराजः १/१८१

- विक्रमसंवत् एकोनविंशत्यधिकषण्णवतितमे वर्षे लाठीदडतः सारङ्गपुरं चलन् गच्छति समये खेङ्गारजीभाईमहोदयः पृष्टवान्, “तात ! सत्पुरुषः अमुकाऽऽयुषि अन्तर्धानो भवेत्, तदा स्नेहिसाधुस्वभावयुक्तहरिभक्तानां का गतिः भविष्यति ?” तदा शास्त्रीजीमहाराजः तं प्रति करुणामयदृष्टिं कुर्वन् अवदत्, “अयि ! एषः साधुः किं साधारणः साधुः वा ? अत्र तु भगवानेव प्रकटो विद्यते, इति कथ्यते । तत्पश्चात् तत्सदृशसाधुमेव स्थापयित्वा गच्छति, तथा च अनया रीत्या सर्वेषामपि संभावनां करोति तथा च कार्याणि कारयति । एषः योगीजीमहाराजः अस्मत्सदृशमेव सर्वेषां संभावनां करिष्यति । स्वामी कथमपि अनाथं न रक्षिष्यति ।”[23]
- विक्रमसंवत् एकोनविंशत्यधिकद्वाचत्वारिंशत्तमे वर्षे भावनगरे । भावनगरात् सारङ्गपुरं गन्तुं प्रस्थानवेलायां शास्त्रीजीमहाराजः हरिभक्तेभ्यः उक्तवान्, “योगीजीमहाराजं स्थगयामः । सः अस्मत्सदृशं सुखं प्रदास्यति । अतः, लाभं प्राप्नोतु । योगीजी तु ईदृशः साधुः अस्ति यस्मात् सर्वमपि प्राप्तुं शक्नुमः ।”[24]
- विक्रमसंवत् एकोनविंशत्यधिकचतुष्चत्वारिंशत्तमे वर्षे, आणन्दतः वृत्तालयं गन्तुं मार्गे शास्त्रीजीमहाराजः आणन्दस्य मोतीभाईमहोदयं तथा च मणिभाईमहोदयं प्रति कथयामास, “मयि योगीजीमहाराजे च रोम्णः अपि भेदो न वर्तते । अतः, तस्य महिमानं ज्ञात्वा तं प्रसन्नं कुरुथ । मनसा, कर्मणा, वाचा तस्य समागमः कुरु । अहं अभिज्ञातः, तथापि यदि काचित् त्रुटिः अवशिष्येत्, तर्हि सा त्रुटिःयोगीजीमहाराजः दूरीकरिष्यति ।”[25]
- ईसवीय सन् एकोनविंशत्यधिकोनपञ्चाशत्तमे वर्षे, अगस्तमासे । अहमदाबादस्य आम्ब्लीवालीपोलमध्ये निवासस्थाने शास्त्रीजीमहाराजः योगनिद्रायां मग्नः । सः योगीजीमहाराजम् उपरिस्थात् अट्टात् अधोस्थानं प्रति आहूतवान् । यदा योगीजीमहाराजः आगतः तदा सपदि एव शास्त्रीजीमहाराजः पर्यङ्कोपरि उपविश्य, योगीजीमहाराजस्य हस्तं धृत्वा उक्तवान्, “योगि ! भवान् तु साक्षात् गुणातीत एव अस्ति ।”[26]
- ईसवीय सन् एकोनविंशत्यधिकपञ्चाशत्तमे वर्षे, अहमदाबादनगरे । शास्त्रीजीमहाराजः योगीजीमहाराजं स्मृत्वा उक्तवान्, “अहो ! योगीजीमहाराजसदृशसाधुस्तु अनन्तकोटिब्रह्माण्डे नास्ति ।”[27]
- ईसवीय सन् एकोनविंशत्यधिकपञ्चाशत्तमे वर्षे । एकस्मिन् दिने अतलाद्रास्थाने कथाप्रसङ्गे शास्त्रीजीमहाराजः उक्तवान्, “योगीजीमहाराजे तथा च मयि रोममात्रस्यापि भेदो नास्ति । अहन्तु योगी एवञ्च योगी चाऽहम् । अतः, तं संसेव्य प्रसन्नीकरोतु ।”[28]

❖ ब्रह्मस्वरूपः प्रमुखस्वामिमहाराजः

[23] योगीजीमहाराजः १/१८२
[24] योगीजीमहाराजः १/२०१
[25] योगीजीमहाराजः १/२१८
[26] योगीजीमहाराजः १/२६८
[27] शास्त्रीजीमहाराजः २/३०४, योगीजीमहाराजः १/२८२
[28] योगीजीमहाराजः १/२८३

गुणातीतपरम्परायाः गुरुत्वेन प्रमुखस्वामिमहाराजस्य अभिज्ञानन्तु शास्त्रीजीमहाराजः तथा च योगीजीमहाराजः, उभाभ्यां दत्तमस्ति, यथा –

- दिनाङ्कः एकविंशतिः मईमासः एकोनविंशत्यधिकपञ्चाशत्तमः वर्षः । अहमदाबादे शास्त्रीजीमहाराजः अक्षरपुरुषोत्तमसंस्थायाः प्रमुखतया कार्यभारं शास्त्रीनारायणस्वरूपदासाय समर्प्य, तत्समये एव सर्वेभ्यः उक्तवान्, "यथा सद्गुरुरामानन्दस्वामी श्रीजीमहाराजाय तस्य लघुवयसि एव धर्मधुरा प्रत्यर्पितवान्, तथैव अहमपि अद्य प्रभृति मम प्रमुखपदं, मत्स्थाने च सद्गुरुशास्त्रीनारायणस्वरूपदासस्य स्थापनं करोमि स्म । तेषां वयः यद्यपि लघुः अस्ति तथापि गुणाः बहवः सन्ति । अधुना पर्यन्तं, यथा भवन्तः सर्वे अपि मम आज्ञायाः पालनं कुर्वन्ति, तथैव अद्य आरभ्य अस्य सद्गुरुशास्त्रीनारायणस्वरूपदासस्य आज्ञायां तिष्ठन्तु ।"[29]

  ब्रह्मस्वरूपयोगीजीमहाराजस्य ब्रह्ममयदृष्टौ तु श्रीजीमहाराजस्य तथा च शास्त्रीजीमहाराजस्य सम्बन्धवन्तः सर्वे अपि महिमवन्तः आसन्, परन्तु योगीजीमहाराजेन यथा प्रमुखस्वामिमहाराजस्य महिमा कथितः, तथा न कस्यापि अन्यस्य । प्रमुखस्वामिनमेव शास्त्रीजीमहाराजस्य तथा च योगीजीमहाराजस्य अनुगामित्वेन अभिज्ञापितम् । यथा –

- मुम्बैनगरम्, एकोनविंशत्यधिकद्वाषष्टितमवर्षस्य जूनमासस्य चतुर्विंशतितमे दिनाङ्के योगीजीमहाराजः गोमण्डले बालमुकुन्दस्वामिनं पत्रं लिलेख, "पूज्यबालमुकुन्दस्वामी, प्रमुखस्वामी तत्र सहजतया विराजन्ते, तर्हि यथा तौ वदतः, तथा क्रियताम् । तौ सर्वे व्यवहारान् सर्वमन्दिराणां जानतः । तर्हि तथैव क्रियताम् । नारणस्वामी तु अहमस्मि, तद्वचनानुसारं करोतु ।"[30]
- एकोनविंशत्यधिकत्रिषष्टितमवर्षस्य जानुआरिमासः । डभाणग्रामे पारायणस्य पूर्णाहुतौ योगीजीमहाराजः आशीर्वादं दत्त्वा ज्ञापयति स्म, "प्रमुखस्वामिनं शास्त्रीजीमहाराजः प्रस्थापितवान् । अतः सः शास्त्रीजीमहाराजस्य स्थाने अस्ति । शास्त्रीजीमहाराजस्य स्वरूपमस्ति ।मत्स्थाने प्रमुखस्वामिनं पदधरण्यां नीत्वा गच्छन्तु, तत्र मम सम्यक् प्रसन्नता विद्यते ।"[31]
- एकोनविंशत्यधिकपञ्चषष्टितमे वर्षे मार्चमासे । मधुमतीनगरतः योगीजीमहाराजः प्रमुखस्वामिनं प्रति पत्रं लिखितवान्, "भवता अलौकिककर्म सत्सङ्गे कृतमस्ति । तत्फलस्वरूपेण भवते भगतजीमहाराजस्य स्थानात् शुभाः आशीर्वादाः सन्ति । भवता

---
[29] शास्त्रीजीमहाराजः २/२८७
[30] योगीजीमहाराजः ३/३६७
[31] योगीजीमहाराजः ३/४२५

शास्त्रीजीमहाराजः अलौकिककर्माणि करिष्यति। भवान् शास्त्रीजीमहाराजस्य स्वरूपम्।"[32]

- एकोनविंशत्यधिकपञ्चषष्टितमे वर्षे अगस्तमासस्य प्रथमदिनाङ्कस्य दिने सभायां योगीजीमहाराजः आशीर्वादं लिखन् सूचितवान्, "प्रमुखस्वामिनः समागमकरणं तु महाराजस्य समागमः इव समानः।"[33]
- एकविंशत्यधिकसप्तषष्टितमे वर्षे फरवरीमासे । एकवारं योगीजीमहाराजः बोचासणसभामण्डपे सोखडाग्रामस्य रमणभाईदेसाईमहोदयं ऊचुः, "शास्त्रीजीमहाराजेन यानि मन्दिराणि निर्मितानि, तानि मननीयानि तथा च प्रमुखस्वामिमहाराजस्य आज्ञायां स्थीयताम्। सः शास्त्रीजीमहाराजस्य तथा च संस्थायाः अनुगामी अस्ति।"[34]
- एकोनविंशत्यधिकसप्तषष्टितमे वर्षे, गोमण्डले। योगीजीमहाराजः स्वहस्तेन स्वस्य पुस्तके प्रमुखस्वामिनः महिमानं लिखितवान्, "स्वामिनः आशीर्वादं प्राप्य अस्याः संस्थायाः कार्यं कुर्मः। इतोऽपि, स्वामी अहमदाबादनगरे संस्थायाः महन्तः कारितः तदा सः लघुः आसीत्... स्वामिनः कार्यं ऊढम्। भविष्यति काले, सः स्वामिनः प्रतापेन अलौकिकं कार्यं करिष्यति।"[35]
- एकोनविंशत्यधिकसप्तषष्टितमे वर्षे, चाणसदग्रामे । योगीजीमहाराजेनोक्तं, "प्रमुखस्वामिमहाराजस्य जन्मस्थानं विद्यते । यावत्कालं स्थास्यामः, तावत् लाभः अस्ति । प्रमुखस्वामी अस्ति महान्। यथा सः वदति, तथैव अस्माभिः करणीयम्। आज्ञा पालनीया। एकाग्रचित्तेन भाव्यम्। यथा शास्त्रीजीमहाराजस्य आज्ञायाः पालनं कुर्मः, तथैव आज्ञा पालनीया। प्रसन्नः करणीयः। सत्पुरुषस्य प्रसन्नता एव जीवनस्य पथ्यम्।"[36]
- एकोनविंशत्यधिकाष्टषष्टितमे वर्षे, फरवरीमासस्य तृतीयदिनाङ्कः, अतलाद्रास्थानम्। वसन्तपञ्चम्याः महोत्सवसभायां योगीजीमहाराजः आसीत्, "शृण्वन्तु, अद्य सर्वेऽपि प्रमुखस्वामिनः पूजनं कुर्वन्तु, तस्मिन् शास्त्रीजीमहाराजस्य मा च पूजनम् अन्तर्भूतम्।"[37]
- एकोनविंशत्यधिकानवषष्टितमे वर्षे, मईमासे, चाणसदग्रामे । योगीजीमहाराजः प्रमुखस्वामिमहाराजस्य जन्मस्थाने सर्वेभ्यः अवदत्, "एषा तु प्रमुखस्वामिनः जन्मभूमिः ! अहोहो ! अस्माकं कीदृशं महद्भाग्यं यत् शास्त्रीजीमहाराजः कृपया अस्मभ्यं प्रमुखस्वामिनं प्रत्यर्पितवान् । प्रमुखस्वामी अस्ति साक्षात् साधुतायाः मूर्तिः ।

---

32 योगीजीमहाराजः ४/४२
33 योगीजीमहाराजः ४/९२
34 योगीजीमहाराजः ४/४००
35 योगीजीमहाराजः ४/५५७
36 योगीजीमहाराजः ४/४०५
37 योगीजीमहाराजः ४/६११

सर्वगुणसम्पन्नः । अत्यन्तविनम्रः । भविष्यति काले अस्य स्थानस्य दर्शनं कर्तुं सहस्रहरिभक्ताः आगमिष्यन्ति।"[38]

- एकोनविंशत्यधिकसप्तपञ्चाशत्तमे वर्षे, जुलाईमासस्य एकोनविंशतितमे दिनाङ्के, मुम्बईनगरे । कपोलवाडीस्थानके पारायणस्य पूर्णाहुतिप्रसङ्गे योगीजीमहाराजः आशीर्वादं दत्त्वा सूचितवान्, "अद्य कथायां प्रमुखस्वामी आगतवान्, स एव साक्षात् स्वरूपमस्ति शास्त्रीजीमहाराजस्य।"[39]
- एकविंशत्यधिकसप्ततितमेवर्षे फ़ेब्रुआरिमासस्य विंशदिनाङ्के वसन्तपञ्चम्यां, नैरोबीनगरे । वसन्तपञ्चम्याः सभायाम् आशावार्दं दत्त्वा कथितं, "प्रमुखस्वामिनं शास्त्रीजीमहाराजेन राङ्कवम् धारितम्। अतः सः शास्त्रीजीमहाराजस्य स्थाने वरीवर्ति। अतः तस्य आज्ञा पाल्या।"[40]
- एकविंशत्यधिकसप्ततितमे वर्षे मईमासस्य सप्तविंशतितमे दिनाङ्के लन्दननगरे । 'संडे टाइम्स' साप्ताहिकस्य पत्रकारः डेविड ब्लोन्डी योगीजीमहाराजस्य दर्शने आगतवान्। तत्पृष्टेषु अनेकेषु प्रश्नेषु एकतमः प्रश्नः एवमासीत् यत्, "अधुना तु भवताम् आधारेण एषः सम्प्रदायो प्रचलति, परन्तु भवतः पश्चात् कः ?" योगीजीमहाराजेन उत्तरं दत्तं, "अस्माकमनु अपि वर्तते, अस्माकं प्रमुखस्वामी।"[41]
- एकोनविंशत्यधिकसप्ततितमे वर्षे, लन्दननगरे। एकवारं मेघाणिमहोदयेन उक्तं, "भवतः गृहं दर्शयतु ।" योगीजीमहाराजः मार्मिकहास्येन सह उक्तवान्, "शास्त्रीजीमहाराजस्य गृहमस्माभिः दर्शितम्, अस्माकं गृहम् एषः प्रमुखस्वामी दर्शयिष्यति।"[42]
- एकोनविंशत्यधिकसप्ततितमे वर्षे जुलाईमासे, मुम्बईमहानगरे । योगीजीमहाराजः शङ्करलालपण्ड्यामहोदयम् उक्तवान्, "अहन्तु अधुनैव निःसरणं करोमि, भवान् च प्रमुखस्वामिनः योगे तिष्ठतु। सम्प्रति, प्रमुखस्वामी एव भवन्तम् आह्वास्यति।"[43]
- एकोनविंशत्यधिकसप्ततितमे वर्षे अगस्तमासे, खाम्भडाग्रामे । निष्कामजीवनस्वामिनं रक्षासूत्रं बद्ध्वा अवदत्, "अद्य आरभ्य भवतः माता वा पिता वा, यत् किमपि भवान् वदतु, स तु प्रमुखस्वामी एव ।" स्वामीश्री स्वस्य छत्रछायां तं प्रमुखस्वामिरूपेण दास्यति इति गर्भितरूपेण सूचितम्।[44]
- एकोनविंशत्यधिकसप्ततितमे वर्षे अक्तूबरमासे, गोमण्डलग्रामे। एकस्मिन् समये सङ्कल्पं कुर्वन् उक्तवान्, "सप्तशतं साधवः करणीयाः। अथ, प्रमुखस्वामी साधुं करिष्यति।"[45]

---

[38] योगीजीमहाराजः ५/३३३
[39] योगीजीमहाराजः ५/३५३
[40] योगीजीमहाराजः ६/३०
[41] योगीजीमहाराजः ६/२३५
[42] योगीजीमहाराजः ६/२६४
[43] योगीजीमहाराजः ६/३५३
[44] योगीजीमहाराजः ६/३८९
[45] योगीजीमहाराजः ६/४४२

■एकोनविंशत्यधिकैकसप्ततितमे वर्षे जानुआरिमासे, गोमण्डलग्रामे। योगीजीमहाराजः रात्रौ द्वादशवादने दादरमन्दिरस्य साधून् स्मृतवान्। महन्तस्वामिनं स्मृतवान्। तत्पश्चात् सपदि एव उक्तं, "प्रमुखस्वामी तु अस्माकं सर्वस्वः विद्यते।"[46]

एवंरीत्या, प्रमुखस्वामीमहाराजः अपि स्वधामगमनात् पूर्वमेव महन्तस्वामिमहाराजं स्वस्य आध्यात्मिकानुगामित्वेन प्रस्थाप्य एव तद्विषयकपत्रमपि अलिखत्।

एतेभ्यः प्रसङ्गेभ्यः वयं ज्ञातुं शक्नुमः यद् गुणातीतसत्पुरुषाणां परम्परा तु अनादिसिद्धसाक्षादक्षरब्रह्मणः एव परम्परा अस्ति तथा च अक्षरब्रह्मद्वारा एव परब्रह्मणः प्रकटता विद्यते।

सन्दर्भसूचिः

१. महामहोपाध्यायः साधुः भद्रेशदासः, स्वामिनारायणसिद्धान्तसुधा – परब्रह्मस्वामिनारायणप्रबोधितम् 'अक्षरपुरुषोत्तमदर्शनम्', स्वामिनारायण अक्षरपीठ, तृतीयं संस्करणम्, दिसंबर २०२२

२. साधुः श्रुतिप्रकाशदासः, प्रमाणरत्नाकरः, आर्ष शोधसंस्थानम्, द्वितीयं संस्करणम्, २०१७

३. आचार्यश्री रघुवीरजी महाराजः, श्रीहरिलीलाकल्पतरु, प्रकाशकः – शेठ माणेकलाल चुनिलाल नाणावटि, मुम्बै, प्रथमं संस्करणम्

४. वचनामृत, स्वामिनारायण अक्षरपीठ, सप्तमी आवृत्तिः, अक्तूबर २०१४

५. સ્વામીની વાતો, સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અઢારમી આવૃત્તિ, જૂન ૨૦૦૯

૬. હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ દવે, 'ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ' વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર (ભાગ ૧ થી ૫), સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, છઠ્ઠી આવૃત્તિ, ૨૦૧૩

૭. હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ દવે, 'અક્ષરબ્રહ્મ શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી' વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર (ભાગ ૧ અને ૨), સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, અગીયારમી આવૃત્તિ ૨૦૧૮

૮. હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ દવે, 'બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રી પ્રાગજી ભક્ત' વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર, સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, બારમી આવૃત્તિ, ૨૦૧૯

૯. હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ દવે, 'બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રી શાસ્ત્રીજી મહારાજ' વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર (ભાગ ૧ અને ૨), સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, પાંચમી આવૃત્તિ, ૨૦૦૭

૧૦. સાધુ ઈશ્વરચરણદાસ, 'બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રી યોગીજી મહારાજ' વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર (ભાગ ૧ થી ૬), સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૨૦૧૦

---

[46] योगीजीमहाराजः ६/५२९

AWARENESS AND USAGE OF THE NATIONAL DIGITAL LIBRARY OF INDIA (NDLI) AMONG THE TEACHERS OF SAURASHTRA UNIVERSITY

Ms. Sonal Vinodbhai Joshi

Ph.D. Research Scholar, Department of Library and Information Science

Saurashtra University, Rajkot.

Co-Author

Dr. Nileshkumar M. Kantaria

Librarian & Ph.D. Guide,

Smt. M.M.Shah College of Education, Wadhwan City, Surendranagar

Abstract

The National Digital Library of India (NDLI) is a vast repository of educational resources, offering a wealth of knowledge for students and educators. However, its awareness and usage among teachers, particularly at Saurashtra University, remains a critical concern. While the university has a robust internet infrastructure and access to the NDLI platform, there seems to be a lack of comprehensive understanding of its vast potential. Many teachers remain unaware of the platform's existence and its wide range of resources, including textbooks, research articles, audio-visual materials, and interactive learning tools, all readily available in diverse languages. A lack of proper training and workshops on utilizing the NDLI, coupled with the absence of active promotion and integration into the university curriculum, further hinders its adoption. Furthermore, the prevalent reliance on traditional teaching methods and limited engagement with digital platforms by some teachers could be contributing factors. The need is to bridge this gap through targeted awareness campaigns, faculty development programs, and strategic integration of the NDLI into university syllabus. By encouraging teachers to explore and utilize the NDLI, Saurashtra University can empower its faculty access to a vast digital library, fostering a more dynamic and enriched learning environment. The university library has to initiate steps by directing awareness programmes of NDLI.

KEYWORDS: National Digital Library of India (NDLI), Digital library

Introduction:

Information is crucial in various areas of human activities, including education, research and development, decision-making, and policy-making. As the ongoing information revolution

progresses, libraries must explore and utilize emerging technology to meet the information requirements of their patrons, regardless of their location. In the era of technology, information is accessible in diverse digital formats. The notion of a library is undergoing a transformation as a result of the rise of digital technology and services. Numerous digital library projects have been undertaken in many regions worldwide, including India. Nevertheless, the learners have not fully grasped the possibilities of digital libraries and portals at this point. Learners continue to visit the various websites in order to access electronic resources, and they must learn search and retrieval procedures independently, which is a laborious and time-consuming endeavor. During the learning process, learners frequently overlook the most sought-after electronic resources, regardless of their availability. Consequently, the potential of electronic resources for enhancing education and research has only been partially realized, rather than fully harnessed.

The National Digital Library of India (NDLI) is a digital library project established by the Ministry of Human Resource Development (MHRD) as part of the National Mission on Education through Information and Communication Technology (NMEICT). The Indian Institute of Technology (IIT), Kharagpur developed a platform that allows users to easily access many types of learning resources, such as books, articles, films, audios, theses, and other educational materials in digital format. The platform provides a unified search feature for users to access and explore digital information from various sources in India and beyond. This study aims to investigate the level of awareness and utilization of the NDLI among the teachers of Saurashtra University.

Review of Literature:

Researcher observed that a number of researches have been done on the awareness and the usage of digital libraries & NDLI. Borgohain (ND) glanced about Digital Library development of India. Nivetha (ND) declared about Digital Library movement of India. Borbinha (2005) described about an infrastructure for a National Digital Library. Ambati (2006) introduced the process, policies and architecture of the Digital Library of India project. Mishra (2017) described about the functional approach to Digital Library in India.

Rani (2019) described about the effectiveness of NDLI in the field of education. Ashkar (2020) studied about the awareness and the usage of NDLI in the Central University of Tamil Nadu in the situation of pandemic. Yadav (2022) also studied about the awareness and the usage of the NDLI among the teachers and the research scholars from the Kuruskhetra

University. Nimbale (2022) done the statistical study on the utilization of e-resources of NDLI among learners of Maharashtra State.

This study is used upon Secondary data refers to a comprehensive analysis of existing material, such as books, journals, documents, seminar papers, and other relevant sources. NDLI website had used to collect and consult relevant material.

Objectives of the Study:

- To overview of The National Digital Library of India (NDLI)
- To find out the awareness of the teachers of Saurashtra University about The National Digital Library of India (NDLI)
- To study about the usage of The National Digital Library of India (NDLI) resources by teachers of Saurashtra University

Scope and limitations of the study:

- The present study consists only on The National Digital Library of India (NDLI) among the teachers of Saurashtra University.
- The geographical area is restricted as Saurashtra University.

Methodology:

For the data collection questionnaire was uses for the survey. Total 27 academic and research departments in the Saurashtra University. A random sample of 3 each, covering teachers who are present in the concerned departments.

The primary data collection involves the use of specific procedures to gather information from a group of selected teachers. Specifically, questionnaire was constructed to obtain data from the teachers. The researcher prioritized the collecting of primary data. The collection of primary data for this specific research was accomplished through the use of questionnaires.

The National Digital Library India:

The National Digital Library of India (NDLI) is a digital platform that offers free access to a wide range of educational resources, including textbooks, articles, videos, audio books, lectures, simulations, fiction, and other forms of learning media. Learning materials are accessible in other Indian languages as well as English. The NDLI is an initiative of the National Mission on Education through Information and Communication Technology (NMEICT). The purpose of the NDLI is to offer researchers worldwide a centralized platform

for accessing various types of educational resources. The NDLI is a comprehensive platform that provides educational content for a wide range of users, including undergraduate students, instructors, researchers, librarians, library users, professionals, and lifelong learners. The integrated environment is available 24x7, allowing learners to easily access the appropriate resources in the shortest amount of time. The NDLI repository serves as a national knowledge asset, containing content from several topic domains such as Arts, Science, Commerce, Management Technology, Humanities, Agriculture, and more. The learning material is accessible in over 400 languages, and the Repository consolidates content from many Indian Institutional Repositories. NDLI has collaborated with libraries in Indian institutes of educational and research, as well as public and international libraries, to gain access to a diverse range of instructional materials on numerous disciplines. The NDLI India is a digital library with a vast collection of 20 million resource items, including 4 million books and over 10 million articles.

Currently, the NDLI is one of the largest repositories of information in the worldwide internet. As the general public becomes increasingly aware of the benefits of using ICT solutions, and with the expectation that the Digital India movement will expand the ICT infrastructure throughout the country, NDLI has the potential to revolutionize education in India at all levels, from kindergarten to advanced research to lifelong learning. Therefore, in this era of abundant information, knowledge holds great significance in all domains of human activities, including education, research and development, decision-making, and policy formulation. The NDLI is a highly esteemed platform that caters to learners of all kinds. It is evident from real-time observation that many learners are unaware of the benefits of e-resources.

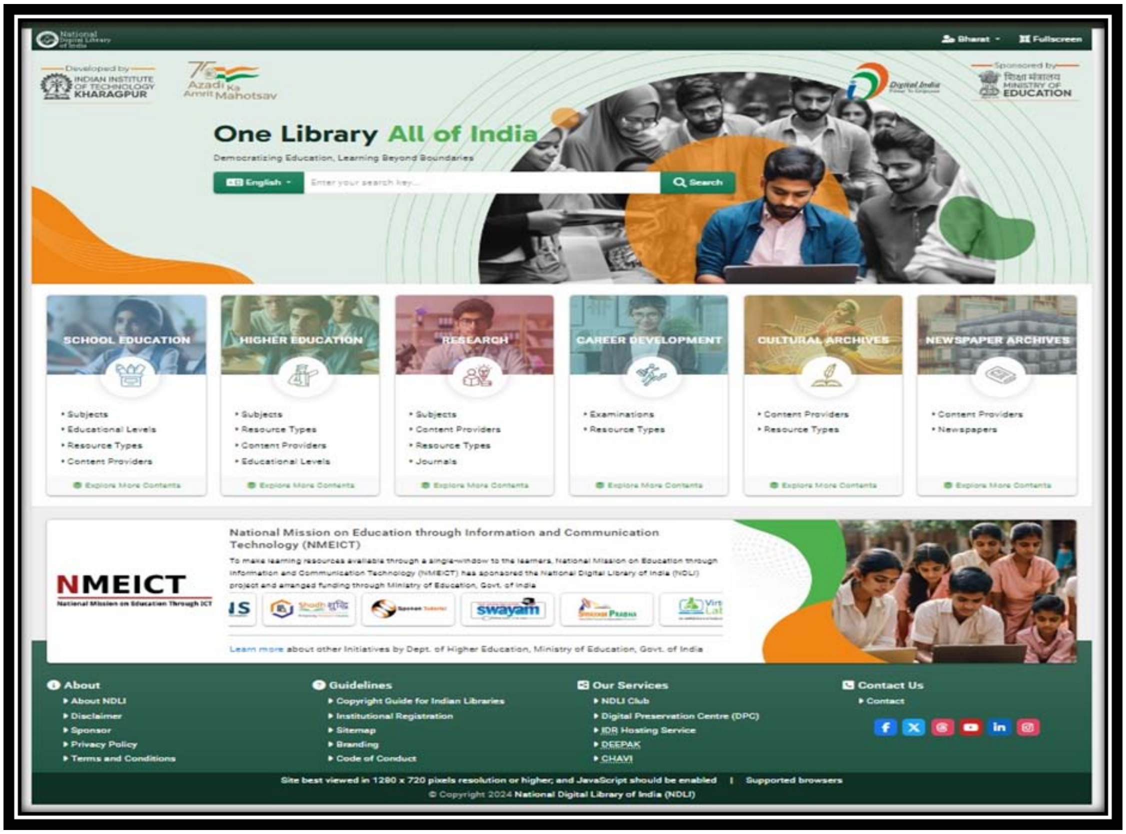

Home page of NDLI

Analysis of Responses:

- **Demographic Variables of the Respondents**

Here the use of National Digital Library of India (NDLI) by the teachers of Saurashtra University has been studied. In particular, awareness and usage would be to study what kinds of resources are useful, and satisfied. The participants for the study were selected from the academic community, specifically the teachers of Saurashtra University. In the demographic characteristics of the individuals that responded, the investigator distributed total 100 questionnaires and received 96 amongst from the respondents covered under the scope of the study.

- **Awareness of National Digital Library of India (NDLI)**

In this section, investigator tries to find out the awareness of NDLI. NDLI is a digital library which is available at free of cost to the users in the higher education system. The data pertaining to the awareness of the NDLI among teachers at Saurashtra University has been

analyzed and interpreted. With regard to know the awareness, investigator distributed the questionnaires among theteachers.The findings are shown in Table 1.1.

Table 1.1: Awareness of NDLI

Aware	Number of Respondents	Percent (%)
Yes	96	96.00
No	4	04.00
Total	100	100.00

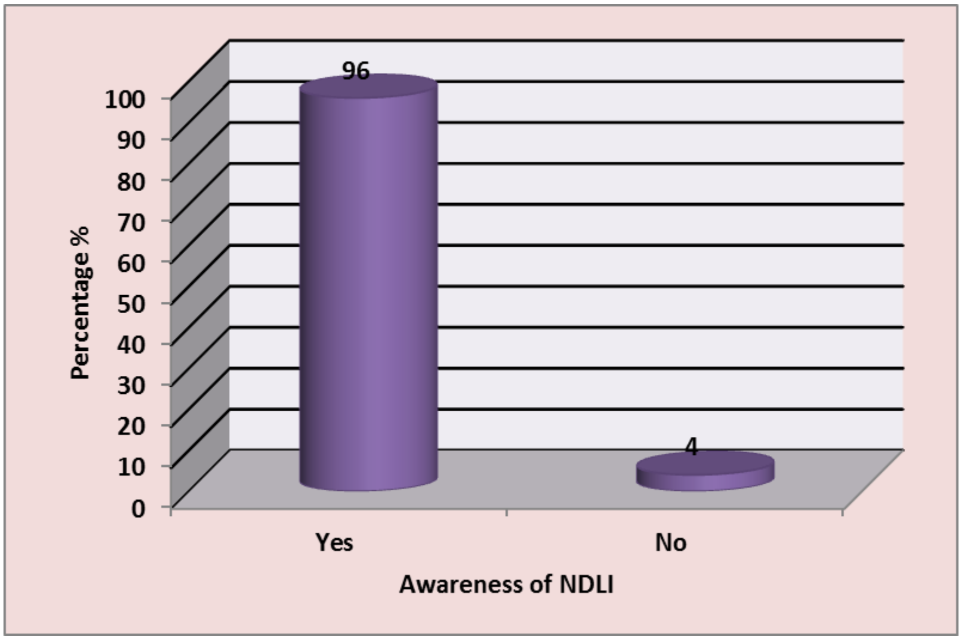

(Figure 1.1: Awareness of NDLI)

The awareness of NDLI, the respondents of the study is shown in Table 1.1 above depicts that, out of100 respondents 96 respondents are aware of NDLI, so that 96 % awareness of NDLI.

- **Usage of NDLI**

In this section, investigator tries to find out the usage of NDLI. Analysis and interpretation of the data related to use, how did you learn to use, purpose for using, how frequently do you use ofNDLI.

Table.1.2: Usage of NDLI

Usage ofNDLI	Number of Respondents	Percent (%)
Yes	96	100.00
No	00	0.00
Total	96	100.00

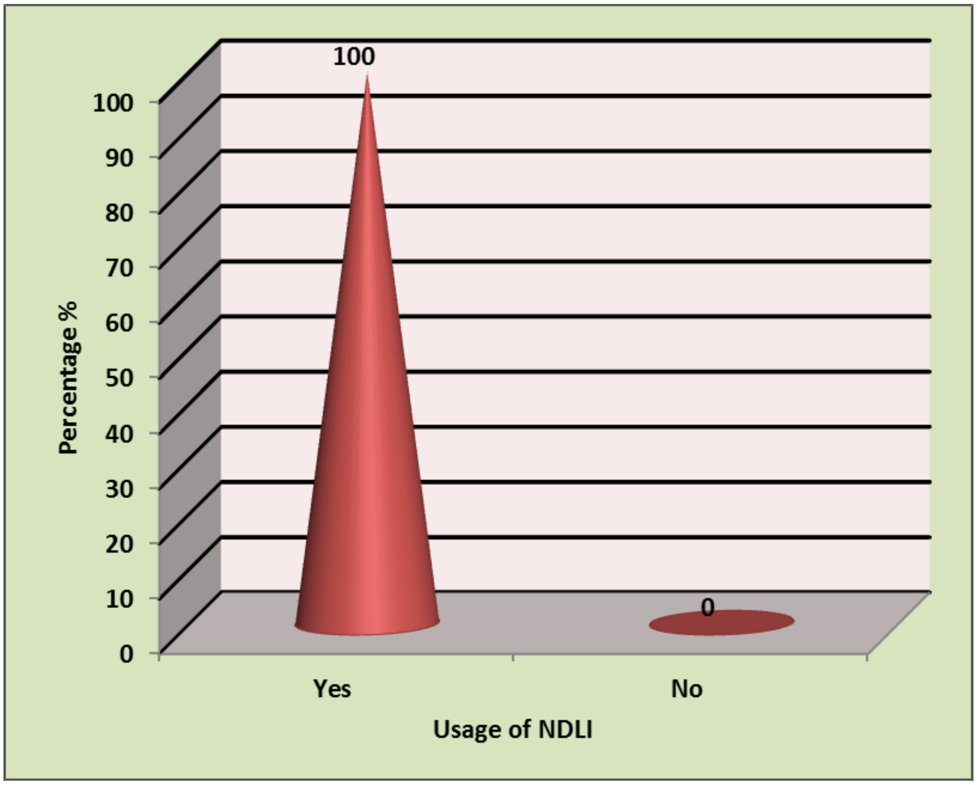

(Figure.1.2: Usage of NDLI)

The usage of NDLI by the respondents of the study are shown in Table 1.2 above depicts that, 96 respondents prefer to use NDLI, so that 100 % uses of NDLI.

- **Analysis of the usage of NDLI e-resources**

In the NDLI many e-resources used by the teachers and the users. E-books, E-journals, E-theses and dissertation, Video lectures, audio files and many more. Which are so useful to the research and the study.

Table 1.3: Usage of NDLI resources

Using NDL resources	E-Books	E-Journals/ Articles	E-Theses and Dissertation	Video lectures
	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)
Frequently	26(27.07%)	19(19.79%)	9(9.38%)	24(90.84%)
Often	39(40.63%)	25(26.04%)	12(12.49%)	33(5.97%)
Sometimes	22(22.92%)	36(37.50%)	21(21.88%)	39(2.57%)
Rarely	9(0%)	16(16.67%)	13(13.54%)	0(0%)
Never	0(0%)	0(0%)	41(42.71%)	0((0%)
Total	96(100%)	96(100 %)	96(100 %)	96(100 %)

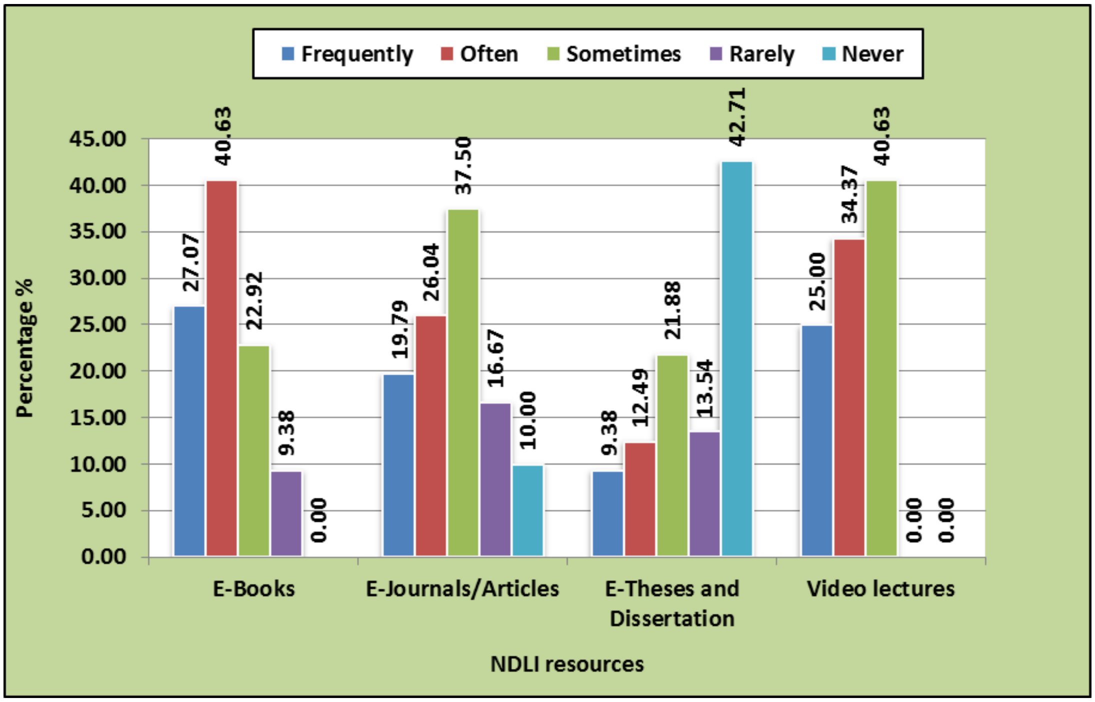

(Figure 1.3: Usage of NDLI resources)

Table 1.3 indicates the resources of NDLI. It is observed from the table that respondents using NDLI resources such as E-Books, E-Journals/Articles, E-Theses and Dissertation, and video lectures.

In this observed from the table 1.3 to respondents using of E-Books from NDLI. It is found from the table that among out of 96 respondents, 26(27.07%) respondents use frequently, 39(40.63%) respondents use often, 22(22.92 %) respondents use sometimes and 9(9.38%) respondents use rarely whereas 0(0%) respondents never use E-Books of NDLI.

In this observed from the table 1.3 to respondents using of E-Journals/Articles from NDLI. It is found from the table that among out of 96 respondents, 19(19.78%) respondents use frequently, 25(26.04%) respondents use often, 36(37.50%) respondents use sometimes and 16(16.67%) respondents use rarely whereas 0(0%) respondents never use E-Journals/ Articles of NDLI.

In this observed from the table 1.3 to respondents using of E-Theses and Dissertation from NDLI. It is found from the table that among out of 96 respondents, 9(9.38%) respondents use frequently, 12(12.50%) respondents use often, 21(21.88%) respondents use sometimes and 13(13.54%) respondents use rarely whereas 41(42.71%) respondents never use E-Theses and Dissertation of NDLI.

In this observed from the table 1.3 to respondents using of Video lecturesof NDLI. It is found from the table that among out of 96 respondents, 24(25.00%) respondents use frequently, 33(34.38%) respondents use often, 39(40.63%) respondents use sometimes and 0(0.00%) respondents use rarely whereas 0(0.00%) respondents never use Video lectures of NDLI.

- **Satisfaction level of using NDLI**

Table 1.4: Level of Satisfaction by Using NDLI

Level of Satisfaction	Number of Respondents	Percent (%)
Fully satisfied	28	29.17
Satisfied	46	47.92
Partially satisfied	22	22.92
Dissatisfied	0	0.00
Not sure	0	0.00
Total	96	100.00

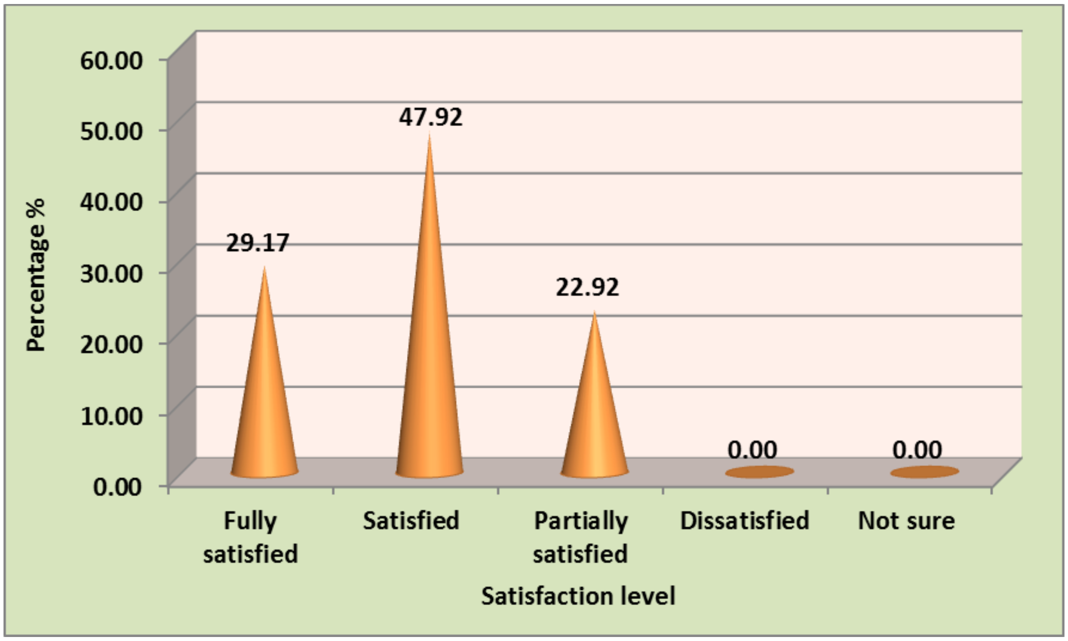

(Figure 1.4: Level of Satisfaction of Using NDLI)

The level of satisfaction about information retrieved through NDLI access of respondents. It has been summarized in the form of table 1.4 shows the satisfaction level of NDLI using by the users. Here, the investigator also used five-point scale for rating the level of satisfaction. It is observed from the table that NDLI using out of 96 respondents, 28(29.17%) respondents fully satisfied, 46(47.92%) respondents satisfied, 22(22.92%) respondents partially satisfied and 0(0.00%) respondents dissatisfied whereas 0(0.00%) respondents not sure their level of satisfaction from NDLI.

Conclusion:

The National Digital Library of India (NDLI) is a monumental initiative aimed at democratizing access to knowledge and information for all citizens. Launched in 2015, the NDLI envisions a digital repository encompassing a vast array of resources, including books, journals, manuscripts, theses, research papers, and other scholarly works, from all over India. This ambitious project aims to bridge the digital divide and foster learning by offering an open and accessible platform for students, researchers, educators, and the general public. The NDLI, with its user-friendly interface and diverse collection, transcends geographical boundaries, providing seamless access to digital content regardless of location or socioeconomic background. It empowers learners to explore a wide range of subjects, fosters collaboration among researchers, and promotes the preservation and dissemination of India's

rich cultural heritage. By harmonizing traditional knowledge with modern technology, the NDLI plays a crucial role in building a more equitable and knowledge-driven society in India. Its success hinges on continuous development, expansion of its collection, and engagement with stakeholders to ensure its sustainability and relevance to the evolving needs of its users.

The researcher wants to know about the awareness and the usage of NDLI among teachers of the Saurashtra University. It is found that 96% respondents are aware and used the NDLI resources for the learning. Respondetns are using the resources of NDLI like E-Books, E-Journals/Articles, E-Theses and Dissertation and video lectures for the research purpose and teaching purpose. The University and NDLI should organize the awareness programmers of NDLI, so students can also use the resources of NDLI.

Reference:

1.Ambati, V; Balakrishnan, N. (at.all) (2006) The Digital Library of India Project: Process, Policies, and Architecture. *ICDL*, 703–704. http://www.ulib.org

2.Ashkar. K; Sarasu, R and Sayed, Mohamed Jelani A, (2020). Awareness and usage of the National Digital Library of India in the Pandemic situation: A study of the Central University of Tamil Nadu. *ILIS Journal of Librarianship and Informatics*, Vol. *3*(1), 41–47.

3.Borbinha, J, (2005). Proceedings of the 5th WSEAS Int. Conference on Simulation, Modeling and Optimization, Corfu, Greece, August, 17-19, 2005 (p.146-151)

4.Borgohain, Dhruba Jyoti. (na). Digital Library Development and Digital Library Initiatives in India: At a Glance,

5.Mishra, Brij Bhushan (2017). A functional Approach to Digital Library in India, *International Research Journal of Management Science & Technology. Vol. 8(7).* http://www.irjmst.com/abstractview/6859

6.National Digital Library of India. (n.d.). *National Digital Library of India (NDLI)*. https://ndl.iitkgp.ac.in/

7.Nivetha, A and Sudhamathi. (na). Digital Library Movement In India

8.Nimbale, S M; Raut V N and Khobragade A D, (2022). A statistical study to evaluate the utilization of e-resources of national digital library (NDL) among learners in Maharashtra State, India, *International Journal of Statistics and Applied Mathematics,* Vol 7(4): 50-54

9.Yadav, Suman ; Devi, Savita and Sharma, Chetan**.** (2022). Awareness and usage of the National Digital Library of India (NDLI) among the teachers and research scholars of Kurukshetra University, *International Journal of Information Studies and Libraries,* Vol, 7(2) 15-20

Published by :
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.